

Giriş

Bütün dünyaca malumdur ki, Avrupa'yı Asya'dan ayıran da, (onları) birleştiren de bir dağ vardır. Onu Ural Dağı diye adlandırırılar. Çok, çok eskiden şöyle olmuş: Ural deseler, Başkurt; Başkurt deseler, Ural göz önüne gelir olmuş. Zira Başkurt: "Atam da, sen Ural, anam da, sen." diye yırlamış ("Ural" yırı); yani Ural'ı kutsal vatani diye bilmiş. Çok eskiden (beri) Başkurt'u Ural'ın esas halkı diye tanımışlar da. Bu fikrin temelini (aslını) Başkurtlar'ın mitolojik destan ve efsaneleriyle Ural'ı öven yır ve hikâyeleri oluşturur. "Ural Batır" denilen epik hikâye, Başkurt (ili) Ural Dağı'nı bütün dünyaya hayat veren Tanrı sıfatlı (kültür) kahraman Ural hasıl etmiş ve onun oğlanları Yayık, Nögöş, İzel ve Şülgen'in oğlu Hakmar ile birlikte dört ırmağa yol açıp, onu insan yaşar hâle getirmişler, diye iddia edilir. "Baskurt" sözü nereden gelip çıkmıştır." "Baskurt nereden gelip çıkmış?" diye (şeklindeki) efsaneler ise Ural'ı kutsal kurtu (börü) baş tutup, onu takip edip geldiğinden Başkurt diye söylemeye başlamış, kavimler böyle benimsemişler diye iddialar da vardır.

Ural'ın koyu ormanları; türlü nimette, kuş-kurta; suları balık; yer altı, hazinede zengindir. (Şefik Sezen Tamyar'ın söylediğince "Yer altı; maden ocağı: Kazsalar, altın, gümüş.") Bu yüzden insanlar, Ural'ı naleolit çağı başlarına dek götürürler. Hele (Ayrıca) onlar, onun güney eteklerini çok (tatlı, güzel) yurt tutmuşlardır. Çünkü burada yaşamaya uygun boş (kuru) mağaralar çoktur. Onları Başkurtlar hâlâ daha Taşöy (veya Taş Yort) [Taş ev veya Taş yurt] diye adlandırırılar. Yamazıtaş, Şülgentaş (gibi) Taş Öylerin duvarlarını taş devri insanları avladıkları hayvanların suretleriyle "bezemişlerdir." Yapılışı cihetinden onlar Başkurdistan'dan oldukça uzakta olan İspanya ile Fransa (kıyılarında) ve Fransa'daki Kolombor denilen mağaraların resimlerine benzetirler.

Ural'ın güneyine yerleşme (güneyinde yurt tutma) Bakır çağında daha da çoğalmıştır. Burada göçebe hayat yaşayan kavimlerden ilimde Savromat¹, Sarmat² medeniyetini bırakanlar diye hesaplananları, Farsça sak, massaget adlandırılanlar Türk dilinde konuşurlarmış. Başkurt efsanesinin ilk devri³, işte bu kavimlerle bağlıydı. Eski Çin (VII yy), Arap (İbn ü Hordabek, Sellem et-Terceman, Ahmet İbn-i Fadlan, El-Belhi, İbn-i Dasta, El-Mesudi, İdrisi) Türk (Mahmut Kaşgari) kaynakları (IX.-XI. yy) boyunca Başkurt ili ulu Altay'dan Karadeniz'e değin, Murat Adji'nin fikrinde⁴, hatta Balkan, Alp Dağları'na, Pirene yarımadasına uzanan Türk (Kıpçak) dünyasının ayrılmaz bir parçası olarak hesaplanmıştır (hesaplanmaktadır).

Baskurtlar'ın siyasi tarihi, umumen, 1500 yıldan fazla zamanı içine alır. 490 yılında Avar Kağanlığı Telcut (Televet) hanlığını tarumar eder. O hanlıkta Ba-şu-li (Baskurt) kabilesi de varmış (vardır). Bu olaydan sonra onların bir kısmı, güneye Eftalitler kağanlığına varıp katılır ve günümüz Afganistan'ının kuzeyindeki Başgırd (Rus transkripsiyonuna göre) kinyezliğini kurar (Başgırd, günümüz Faytabat adındaki zehir).

Baskurtların çoğu Altay'da kalıp Türk imparatorluğu menfaatini güdüp (savunup) Sarı Deniz'den Kara Deniz'e değinki sahada savaflara katılır. Salavat Hamidullin'in belirttişince "Baskurtlar'ın Güney Ural'daki bin yıllık tarihi aysberk dağına benzer"⁵

"Baskurt" etnonimini kabul eden boylar birleşmesine bakınca, bu birleşmeye dahil olan urukların tarihi daha eskidir elbette. Tilev uruğu (Tek) b.e.t. III. yüzyılda, Kanlı uruğu b.e.t. II. yüzyıldan itibaren tarihte bilinir.

IX-XII. yüzyıllar arasında Baskurtlar devletleşmişlerdir. Yazma ve folklor eserlerinde onların Mesem Han, Möyten Bey, Maylu Bey, Baskort Han gibi

1 Başkurt Edebiyatı Tarihi, Öfe 1990, s.8.

2 ay.

3 ay.

4 Adji Murad. Polin Polovetskogo Polya: İz Rodoslovnoy Kumikov, Karaçayevtsev, Balkartsev. ...M.TOO "Pik-Kontekst", 1994

5 Hamidullin Salavat. Plemena Kay i Ungut: Istoni Rasseleniya// Vatandaş - 1999,-No:6-S.114-121.

beyleri dile alınmaktadır.

Tatar-Moğol savaşı başlayınca, Başkurtlar ondört yıl boyunca onları yurtlarına sokmayıp karşılık göstermişlerdir. (Yulian'ın yazmaları, Reşideddin tarihi ve Lavrentiy yılnameleri bunu doğrulamaktadır.) Başkurtların göçebelik yaptıkları yerler Orta Asya-Kazakistan steplerinden başlayıp Sibirya'ya değin uzanır. Başkurt folklorunda Tın (Don), Kuban, İdil (Volga), İrtiş Dağı, Altay ırmaqları, Aral Gölü'nün ağza alınması da bunu gösterir (güçlendirir). Başkurtlar, İbn-i Fadlan'a (X. yy) Aral Gölü boyunda rastlamaya başlar. Hanlar Hanı Cengiz Han, Başkurt hanlarından biri olan Möyten Bey'den Ak İdil ile Yayık nehirlerini alıp İçem, İmen, İrtiş'e değin yerleri hâkimiyetine verir. Başkurt için millî marş hükümünde olan "Ural" şiirinde "Aral Gölü'nden, Altay'a dek (veya İrtiş'e) yayılıp yatar Başkurt (un) yurdu" diye boş söylenmemiş olsa gerekir.

Şunu da akla getirmek yerinde olur: Eğer Sellem et-Terceman ile Ahmet İbn-i Fadlan Güney Ural'dan Ulu İdil'in sol kıyısına dek olan yerleri Başkurt ili diye tanısa (anlatması), El-Belhi ile Ebu Hamit el-Garnati yine bir Başkurt ili olduğunu, onu Tuna boyunda iddiğini bildirir. Demek, orta asırlarda "İç Başkurdistan" ve "Dış Başkurdistan" diye anlayış vermiş. Bu anlayışlar, esasında, hâlâ daha saklanmaktadır (vardır). Fakat, günümüzde onlar ikinci nânâ almıştır. Asaba (söz be söz vücudun ayrı bir bölümü, yalnız sinir; ata tarafından kan kardeşler; hukuki taraftan, ata-babalar zamanından (alıp) yer sahibi nesil (kavim) denileni anlatır) Başkurt'un çoğu yeri, şimdiki İrimbur, Silebi, Suardlovsk, Perm, Tataristan, Hamar, Harıtav yurtlarında durup kalır. Buna göre de ilmî edebiyatta "Tarihi Başkurdistan" ve "Başkurdistan Cumhuriyeti" diye iki terim kullanılmaktadır ve oldukça yerindedir.

1219-1220 yıllarında Cengiz Han İmparatorluğu'na, arkasından 1243 yılında bu esasta meydana gelen Altın Ordu Devletine boyun eğmeye mecbur olsalar da, Başkurt Hanları belli oranda müstakilliklerini muhafaza etmişlerdir. Altın Ordu büyük büyük uluslara bölünüp, onların başında Han'ın yakın kardeşleri durmuştur. Ulus hanları, Orda Hanı adına hükmetse de, tarihi Başkurdistan yerinde onlar adına Başkurt hanları hükmetmiştir. Fakat (bununla birlikte) Uruk Beyleri, devlet başlarının vazifelerini yerine getirmiştir.

300 yıl Tatar, Moğol boyunduruğunda kalmanın neticesinde Başkurtlar, oldukça perişan düşmüştür. Basmacı (Zalim) yad kardeşler, Başkurt ile Bulgar'dan hayvan derisi, bal, yağ ve başka mal-kıymet talep eder olmuşlardır. Hayvan başına salınan vergiden bir günlük çocuk bile dışarda tutulmamıştır. Güzel güzel yerleri düşman eline geçince Başkurtlar, kuzey tarafa, kötü yerlere göçmeye mecbur olmuşlardır.

Başkurtlar harbi hizmete, hayvancılık işlerine alışıp gitmiş. Güney Ural'ı, Kazakistan ile Orta Asya'yı içine

alan ulusun başında olan Şeyban Han, yazın Ural'da yaylayıp kışlamaya güneye Kızılkum'a, Karakum'a, değin göçende, boyunduruğundaki Başkurtları bırakmayıp onları da göçe mecbur etmiş.

Hanlar arasındaki çekişmeler de halka çok cefalar vermiştir. 1391 yılında Toktamış Han ile Aksak Timur (Emir Timur veya Timurlenk) arasındaki savaş Başkurtları yine aç-perişan düşüren kara düşman olmuştur. Moğolları takip edip gelen kavimler de Başkurt birleşmesine katılır.

İşte böyle şartlarda Başkurtlar, öz ilinde etnik balansın bozulmaması için, güçlerini kaybetmeyip ve özlerinin etnik oluşumunu korumaya çalışırlar. Bununla birlikte işgalci Moğollar ile mücadeleyi bırakmayıp, bir Allah'ın varlığını tanıyıp, İslâm'ı kabul edip (H-XIV asırlar) bu esasta birleşmede oluşmuştur. Esas halkın etnik kimliğini koruma ihtiyacının güçlü oluşu, Tabın, Men, Katay, Kıpçak gibi yeni gelen kabilelerin Başkurtlaşmasını getirmiştir. Bu sebepler ve Altın Ordu'daki iç karışıklıklar bu imparatorluğun çöküş gününü hızlandırmıştır (XV. yüzyılın ortaları).

Fakat zamanında yurtları doğuda günümüz Kurgan şehri ve Tubil nehrinin orta kısımlarından batıda Ulu İdil (Volga) ortalarına dek yayılıp, kuzeyde İlik nehri kollarına, güneyde Aral Denizi'nece yayıldığından Başkurtlar, müstakil devlet kuramamışlardır. Onlar Altın Ordu yurtlarında hasıl olan Kazan, Sibir, Nogay, Astarhan hanlıklarının koluna düşer. Başkurt yerlerini tam bağlamak için, bu hanlıkların aralarında durmaksızın nifak salıp, birbirlerine savaş açmaları, intikam, oç almaya çalışmaları, halkı zalimce soymaları Başkurdistan'ı yine perişan düşürür. Sonunda 1552 yılının 2 Ekiminde Rus askeri Kazan'ı alınca, başka halklardan iyilik görmeyen Başkurtlar, onların dinine, yurduna karışmama, yerleşmelerine korumaya, işgalcilerden kurtarmaya vaad edip, ümitlendirip fermanlar çıkaran Rus Çarlığı'na katılmayı gönüllü kabul ederler. Bu siyasi adımı Kazan hanlığından çok fazla cefa gören Beyler, Yenedi, Girey, Oran, Geyne urukları ilk olarak atar (Beyler ile Yenedi günümüzde Tataristan'a bağlı yerlerde yaşar, Oran ile Geyne'nin bir kısmı, günümüz Perm eyaletinde, bir kısmı Başkurdistan'a bağlı yerlerde yaşar; Gireyler çoğu Başkurdistan'ın günümüz Karsnokama ilçesi civarında yaşar). Bu tarihi vakıa 1554 yılında olur. Onların anlayışına başka uruklar da katılır. 1554-1557 yıllarında Başkurdistan'ın büyük bir kısmı Rusya devletine katılır. Rus askerleri Sibir hanlığını yıktıktan sonra onun egemenliğindeki Başkurtlar da Rusya'ya tabi olurlar (XVI yüzyılın 80-90'ncı yılları).

Başkurdistan'ı kendisine bağladıktan sonra ilk önce Rusya hakimiyeti, iki taraflı anlaşmaya uygun olarak Başkurtlar'ın diasporası ile hesaplaşıp yurtlarına karışmaz. Hatta Başkurt yerine işgalcilerden koruma vazifesini de görür. Bu hususta Fransız alimi B.E. Nol'de de

şöyle yazmaktadır.

"Moskova hükümeti, o dönemlerde Sibiry'a da yürüttüğü siyasetin aksine Başkurdistan'da köylülerin kolonileşmesini desteklemele beraber bunu her türlü yöntemle önlemeye çalışmaktaydı. Yönetim, Rus köylülerin bu bölgeye yerleşmelerinin Başkurtlarla çatışmalarına yol açabileceğini düşünerek yerli kabilelerle ilişkileri sıcak tutmaya çaba göstermekteydi. 1663 yılından itibaren Moskova Başkurtların arazilerini Ruslara satma yasağı getirdi. Yönetim Ufa Voyvadası (yönetici) Somov'a bütün köy (yönetim birimi) ve nahiyelerde yaşayan Başkurlara yasağın sıkı bir şekilde uygulanmasını talep eden kararında şöyle denilmekteydi: "Aralarında sorunların baş göstermesini önlemek amacıyla onlar (Başkurtlar) sahip oldukları arazileri ve diğer arazileri hiçbir şekilde Rus, Çeremis, Çuvaş ve tatarlara satmamalı vey işletmeye vermemelidirler. Arazisini işletmeye vermek isteyen Başkurt bir veya iki yılı aşmamak suretiyle sadece kendi soydaşına kiralayabilir, Ruslara ise hiçbir şekilde kirayaamaaz. Şayet bir Rusla böyle bir anlaşma söz konusu olursa bu anlaşma geçersiz sayılır ve paraları boşa gider"⁶.

Fakat bu "Koruma Siyaseti" çok sürmez. Rusya'ya katılma sonra nasıl netice doğurmuştur? Urukların aralarındaki çekişme-dalaşmalardan arınıp, halk olup birleşmelerine fırsat vermiştir. Feodal, hukuktan, işkenceden kaçanlar Başkurt iline gelip sığınır olmuş. Bu şekilde Başkurt ilinde yavaş yavaş etnik balans bozulur. İş buna kadar varır... Tarihî Başkurdistan'dan Moskova hâkimiyetinin kesip verdiği yerlerle kanatlanmaya mecbur edilen Cumhuriyetimize bu Cumhuriyete ad veren millet XXI. Yüzyıl başında onda yaşayan halkın yüzde yirmüçlük kısmını ancak oluşturmaktadır (Karşılaştırınız: Ruslar, yüzde otuzdokuz; Tatarlar, yüzde yirmisekize yakın).

Başkurdistan'ı iyice eline geçirdikten sonra Çarlık hâkimiyeti anlaşmayı bozup, Başkurt yerlerini almaya çalışır, hristiyanlaştırma siyaseti güdüp cami, mescit yapmayı yasaklar, vergiler vb. ödemeleri artırır; yerel hâkimiyetin hakları çığnenir. Bunun dışında da her türlü baskı artar. Başkurt vatanında şehirler, fabrikalar kurulur. Başkurdistan'ı açık açık kolonileştirme başlanır. Sonunda Başkurtlar, XVII. yüzyıldan itibaren ardı ardına ayaklanmaya başlarlar (1616, 1645, 1662-1664, 1681-1684, 1704-1711, 1735-1736, 1737-1738, 1739-1740, 1755-1756 ilh). Çarlık hükümetinin Başkurdistan'da yürüttüğü siyaseti sadece Başkurtlar değil, huzur aramak için başka taraflardan oraya göçüp gelen etnoslarda da rahatsızlık doğurur ve onlar da Başkurt ayaklanmalarına katılır, hatta kendileri de başı çekerler. Meselâ 1747 yılında Tipterler böyle bir ayaklanma çıkarırlar.

1772 yılında Yayık Kazakları'nın ayaklanmasının acımasızca bastırılışına cevap olarak, yeni ayaklanma

başlar. Tarihte Yenelyan Puçayev (Başkurtlar ona Büges Patşa derler) başkanlığındaki söylü savaşı diye nitelenen bu ayaklanmanın esas "hareket ettirici gücünü" Başkurtlar teşkil etmiştir. Salavat Yulayev, Kinya Arıslanov, Yulay Aznalın, Kaksın Hamarov, Karanay Moratov, Bazarğol Yunayev, Yulaman Kuşayev, Kanzafer Usayev'ler başkanlığında onda Başkurtlar ile bir taraftan Tarihî Tataristan'ı vatanı olarak kabul eden Tatar, Rus, Mişer, Kamlık, Sıvaş, Mordıva, Udmurtlar da gönülden katılırlar.

Başlangıçta Başkurt yurdunu talan etmeye, "kolonileştirmeye karşı yönelmiş" olan savaş gitgide "Millî mücadele hareketi" şeklini almıştır. Mesela 1735-1740 (Lideri Mindoğol Yunayev, yani Karahakal), 1755-1756 (Lideri Ğabdulla Ğaliyev, yani Batırşa) yıllarındaki ayaklanmalar işte bu yönden ehemmiyetlidir.

Her ayaklanma Çarlık güçleri tarafından acımasızca bastırılmıştır. Müslümanlıktan vazgeçip Hristiyanlığa girip isyan bastıran askerlerin başında olan Kotlomöhenet Tevkilev (Kendi isteği ile döndükten sonra ona Aleksey İvanoviç demişlerdir) 1736 yılında Balıksı Volostundaki (Günümüzde Askın ilçesinde) bir Hözentuz köyünde büyük, küçük ayırmadan 1000 kişiyi atıp, kılıçtan geçirip, süngületip, vurup öldürtür, 105'ini ambara kapatıp canlı canlı yaktırır; ayrıca 51 köyü yaktırır. Çarlık, önceleri Mişer mollası olan bu adamın, bu "kahramanlığını" çok kıymetlendirir: Ona general rütbesi verir. Fakat Başkurt halkı ona kahredip:

İdil kıyıları, ay, kayalık
Albay Tefilev düşman yeri (safı)
Başkurt illerin ateşe verince,
Altınlandı onun sinesi

diye yırlamıştır, "Tefilev" adlı yırında⁷

1740 yılında askerî güçler Sibir ve Nogay ülkelerindeki 725 köyü yok eder, 5298 yılıkayı, 5735 sığırı alıp götürür, o yılın 25 ağustosunda 5 kişi diri diri şişe oturtulur, 11 kişi göğsünden demir çengellerle asılır; nice kişi sürgüne, köleliğe götürülür. Bir Karahakal ayaklanması sırasında yine 40.000 Başkurt'un hayatına son verilir. Fakat mücadele durmaz: Çarlık hükümeti insan başına vergi koyma, zulüm etme, kale kurma, oymak reisinin hukukunu çığneme siyasetinden vazgeçmeye mecbur olur. Bu şekilde biraz durduktan sonra, yeniden yeni hileler yardımıyla (kendisinin) koloniyal siyasetini gerçekleştirme çabasına girişir. Köylü ayaklanması bastırıldıktan sonra, Başkurdistan'ı kolonileştirme yeniden güçlenir. 1906 yılında aşiret Başkurtlar elinde yurdun en fazla yüzde yirmisi kalır. Başkurdistan'ı ağızlık geçirme (gemleme) maksadı için, bu sefer 1798 yılındaki kantonluk sistemi hayata geçirilir. Osa, Perun vilayettir. Başkurtları, 1. kantonluğa; Şadrin, Yekaterin-

6 Nol'de B.E. Usmireniye Başkir// Vatandaş - 2000-No:2-S.93.

7 Başkort Haka Ljadı: Yırzar,.....kit./Toz. Baş huz yazıusı, anlatmak bir. Salavat Galin-Öfö:BKN, 1974, s. 55.

burg vilayetlerindedir, 2.; Troitstükiler 3.; Sibebenekiler, 4.; Börönöküler, 5.; Verhneursalkininkiler, 6.; Öfönüküler, 7.; Sterletamak'inkiler, 8.; İrimbur'inkiler, 9.; Böğölmen'inkiler, 10.; Minzele vilayetindekiler, 11. kantonluğa bağlanır (ayrılır). Bir süre sonra kantonların sayısı bazen artırılır, bazen azaltılır. Mişer ve Yayık Kazakları arasında yaşayan Başkurt yerlerinde de kantonluklar kurulur.

Yeni tertip boyunca Başkurtlar ile Mişerlere Başkurdistan yurtlarında gezme yasaklanır, başka vilayetlere pasaportsuz çıkış yasaklanır. Başkurtlar ile Mişerler kazak sınıfına çevrilir. Her dört-beş yurttan yirmi ile elli yaşa kadarki erlerden bir, yirmibeşten alıp otuz yaşına kadar Başkurt-Mişer askerliğe alınır.

Kadınları çoğu zaman bu erlere hizmete alınır, askeri eratin Rus Çarlığının savaşlarına katılmaya sınır boyunu (İrimbur, Sibir, Prut, Onyestr boyundaki sınırları) korumaya, Zlatovst yolunda karakol hizmetini yerine getirmeye mecbur edilmesi tarihî Başkurdistan'da nice halkın (insanın) kati olarak azalmasını getirmiştir. Başkurt-Mişer askerini besleyip, giyindirip; at, silah ile donatma da halka buyurulmuştur. Bu emri yerine getirme de halkın iktisadî yönden perişan olmasını getirmiştir.

Çarlık hükümeti, Rus olmayanları hristiyanlaştırma niyetini yine ortaya koyunca, 1835 yılında Başkurdistan'da tekrar ayaklanma baş gösterir. 1861 yılındaki beyanname boyunca köleler (toprak köleleri) azat edilmesiyle Başkurt yerleri çoğunlukla Rus köylülerinin, ağalarının eline geçer. Köylerde kapitalist münasebetler meydana gelir. Bu süreç Stolipi'nin 1906 yılındaki toprak reformu sonunda daha da güçlenir. Köylü savaşı (ayaklanması) bastırıldığı zamanda, Başkurdistan'da çoğunluğu oluşturan Başkurtların öz ellerinde "özgül ağırlığı" azalır. 1897 yılında, mesela 3,8 milyon kişinin 1,3 milyonu Başkurt; 1,9 milyonu Rus, 280 bini Tattardır.

Ufa vilayeti Müslümanlarının 1917 yılı Şubat devriminden sonra geçirilen kurultayında işgal edilen yerleri Başkurtların geri dönüp alması, yerleşmesi meselesi, Moskova'da toplanan I. Bütün Dünya Müslümanları Kurultayında ise Millî Mahallî muhtariyet meselesi ele alınır. Temmuzda ve Ağustosta yapılan I., II. Başkurt Kurultayları bu eğilimi destekler. Ayrıca onların oluşturduğu Başkurt Memleket Şûrası 1917 yılının 15 Kasımında Rusya Devletinde Başkurdistan Muhtariyetini ilân eder. II. Bütün Başkurt Kurultayı Muhtariyeti onaylar ve hükümet teşkil ettirir. Cumhuriyetin kendi ordusu kurulur.

Yurttaş (Halk) savaşı sırasında Başkurt askerleri başta "aklar" safında savaşır ve 1919 yılının Şubat'ında Sovyet egemenliği (güçleri) safına geçer; Başkurdistan'ın geçici hükümeti kurulur (A.Z. Velidi, M.A. Kulayev, G.G. Karamişev, T.G. İmakov, Yu.Yu. Bikboy, A.K. Azahemov, M.D. Halikov vb.). O yılın 20 Martında "Başkurdistan Sovyet Muhtariyeti hakkında Merkezî Sovyet

Hükümeti ile Anlaşma yapılır. Merkezî hükümetin muhtar cumhuriyeti idare etme hususunda oldukça merkezileştirme siyaseti gütmesi Başkurdistan heyetinde rahatsızlık doğurur. Bunun üzerine Ahmet Zeki Velidi başkanlığındaki bu heyet 1920 yılının 15 Haziranında görevi bırakır.

Başkurdistan ile Tataristan, federe cumhuriyet hakkı için mücadele ederlerse de sonuca ulaşamazlar ve nihayet 1937 yılında başlayan siyasi baskı neticesinde millî menfaati savunan şahıslar tamamen yok edilir.

II. Dünya Savaşı sırasında Başkurdistan, 700 bin insanını cepheye gönderir; cephenin yakıtını temin eder; yüzden fazla tahliye edilen fabrikayı, üç bin civarında kaçağı kabul eder.

Savaştan sonra çiftçilik, sanat yavaş yavaş düzeliş çok geçmeden iyileşir.

1990 yılının 12 Temmuzunda Rusya Federasyonu bağımsızlık ilân etti. 11 Ekimde Başkurdistan'ın bağımsızlığı hakkındaki deklarasyon kabul edildi.

Nüfus Hakkında: 1989 yılının bilgilerine göre SSCB'de 1449,2 bin Başkurt var olup, bunun 863,8 bini Başkurdistan'da yaşamaktadır. Başkurdistan'da bu zamanda ise 1548,3 bin Rus, 1120,7 bin Tatar yaşamaktadır.

V-VIII. yüzyıllarda Başkurt uruklarının, diğer Türklerden ayrılıp, Ural'da yerleşmesi, dillerinde, folklorlarında kendilerine has özelliklerini saklamalarına imkân vermiştir. Fakat Gök Tanrı dinine inanma, sonunda (X-XIV. yy.) İslâm'ı kabul etmeleri onları diğer Türklere yakınlaştırmıştır. Başkurtlar'da da diğer Türklerdeki gibi savaş ve iş aletleri, süs eşyaları, Arap yazısından faydalanıp yazılan kitaplar çoğalmaya başlar. "Ural Batır", "Ak buzat", "Zayatülek Minen Hıvhlıv", "Kunır Buğa", "Kara Yurğa", "Akhak Kola" gibi arkaik destanlarında, efsanelerinde, inanışlarında Başkurt ecdadının mitolojik görüşleri ifade bulurken, uzun köylü yırlar, hikâyeler halkın tarihî geçmişini saklamıştır. Diğer Türk boylarıyla ortak "Kuziykürpeş Minen Mayanhılv", "Alpamışa Minen Barsınhılv", "İzevkey Minen Morazım" gibi epik sujetler de bu farklı başlangıçları sindirip, saf Başkurtça versiyonlarını oluşturmuşlardır.

Yazı medeniyetinin yayılmaya başlamasıyla Kul Ali'nin "Kıssa-i Yusuf'u, Harezmi'nin Muhabbetname'si, S.Sarayi'nin "Gülistan bit-Türki", Katib'in "Cümcüme Sultan"ı ve bunlar gibi başka yazma eserler tesirinde destanların da yazma versiyonları yayılmaya başlar. Meselâ "İzevkey Minen Morazım", "Akşa Minen Karas" ("Aksahan Minen Karas Sese"), "Zayatülek Minen Hıvhlıv", "Babsak Minen Küsek", "Balabeşnek", "Kunır Buğa" destanlarının yazma nüshalarının varlığı bilinmektedir.

Başkurtlar arasında "Tahir ile Zühre", "Seyfülmülük", "Boz Yiğit" gibi doğu hikâyeleri yazmalar yoluyla yayılmıştır. Bu zamanda orta asırlardan

itibaren bütün yazma edebî eserlere folklorun tesiri de güçlü olur. Onlarda Başkurt halkına, onun icadına has atributlara rastlanır. Kahramanların karşılaştırılmasından, kahramanın idealleştirilmesinden; olayların geçtiği yer-Başkurt ili, kahramanlar, Başkurt uruklarının vekili.

XVII-XVIII yüzyıllardan başlayarak mektep ve medreseler açılmaya başlanır; ayrıca XIX. yüzyılın 90'ıncı yıllarından itibaren Ceditçilik hareketi ilk önce Müslüman okullarında yeni eğitim anlayışı getirmesiyle, edebiyatın gelişmesine yeni bir etki verir. Fakat o halk yaratıcılığının tesirinden tamamen kurtulamaz.

Ekim Devriminden (1917 y.) sonra edebiyat yeni ideolojiye temellenip gelişmesine, tema, muhtevasına, tür yönünden çeşitlenişine, olgunlaşmasına karşın, bu

alaka kesilmez ve hâlâ devam eder (dikkate alınır). Mecit Ğafuri, Şayihzada Babiç, Habibulla Ğabitov, Möhemetşa Buranğolov, Davıt Yultıy, Haziye Dev Detşina, Mostay Kerim, Celil Keyekbayev, Kirey Mergen, Zeyneb Bişe-va, Remi Ğaripov, Yanıbay Hamatov, Anur Vahitov, Ğaysa Höseyinov, Mahmüt Urazayev (Hibet), Rif Miftakov, Mevlit Yamaletdinov, Tamara Ğaniyeva, Tanhılıv Karamış gibi ediplerimizin eserleri bunun en güzel örnekleridir.

Başkurt halk yaratıcılığı, bütün Türk dünyası folklorunun zengin ve güzel kollarından birini oluşturur. Onda bütün insanlığın ve Türk dünyasının ortak türleri, janrları, sujetler, motifler ile birlikte sadece Başkurtlar arasında bilinenler de vardır.

Başkurt Folklorunun Janr Kuruluşu

Bugün Başkurt halkının halk edebiyatı ürünlerini folklor ilminde aşağıdaki tür ve janrlara ayırmaktadırlar: 1. Gelenek-Görenek Folkloru Türü: a) Büyü-hurafeler, b) Zaman-Yer Gelenekleri, c) Hayatla İlgili Gelenekler 2. Anlatmalar (Epik) Türü: a) Destanlar (Kahramanlık hikâyeleri, epik hikâyeler), b) Masallar, c) Efsaneler (Legenda), ç) Rivayetler, d) Hikâyeler (Rusça: Biliçki)" e) Hatıralar, f) Fıkralar, g) Lakaplar, 3. Şiirler (Halk Şiiri): a) Yırlar, b) Takmaklar/Türküler, c) Küysüz Şiir, ç) Lirik (sujetsiz) kahramanlık yır, d) Münacaatlar, e) Beytler, f) Nasihatler; 4. Özlü Söz Yaratıcılığı: a) Atasözleri b) Darb-ı meseller, c) Vecizeler, ç) Bilmeceler 5. Çocuk Folkloru (Ona çoluk çocuğun oyun folkloru, küçükler için büyüklerin icat ettiği eserler; çocukların icat ettiği çeşitli eserler de girer.)

2. Başkurt Folklor Araştırma Tarihinden: Günümüzde bilinen kaynaklara bakınca Başkurt Folkloruna ait materyaller ilk defa Arap seyyahları Ahmet İbn-i Fadlan (X. yy.) ile Ebu Hamit El-Garnati'nin (XIII. yy.) yazmalarında verilmiştir. Başkurt Folklorunu araştırma tarihi için "Divan-ı Lügat'it-Türk" (Mahmut Kaşgari, XI. yy.) "Kodeks Kumanikus" (XIII. yy. sonları-XIV. yy. başları) adlı eski Türk yadigarlarının da, Plano Karpiri, Benedikt Poloniy, Gilom de Rubruk (XIII. yy.) gibi batı Avrupa seyyahlarının eserleri de ehemmiyetlidir.

Başkurt halkının halk edebiyatına ilgi, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren artar. Onu öğrenmek için P.İ.Rıçkov, İ.İ.Lepehin, P.S. Pallas, V.N.Tatışçev (XVIII. yy.), T.S.Belyçev, P.M. Kudryaşev, A.S.Puşkin, V.İ.Dal, M.İvanov, İ.P.Berezin, L. Suhodolskiy, M.V.Los-siyevsky, N.Pokrovskiy, V.S.Yumatov, V.Zefirov, R.G. İgnatiyev (XIX. yy.), D.K.Zelenin, A.G.Bessonov, M.Los, S.İ.Rudenko (XX. yy. başı) gibi Rus araştırmacıların topladığı materyallerin önemi oldukça fazladır. Bu işe Başkurtlar arasından çıkan Salihya Köklaşev, Mirsalih Biksurin, Yv.Aminev, Bahtigaray Yuliyev,

Mostislav Kulayev, Möhamatsalim Ömötbayev (XIX. yy.) gibi alimler çok fayda sağlamışlardır. Onların başladığı bu kutsal işi arkalarından Fazıl Tuykin, Macit Ğafuri, Şayihzada Babiç, Fatkilkadir Söleymanov (Abdulkadir İnan), Ahmatzaki Validi (Velidi Tugan), Ğalimyan Tağan, Möhemmatşa Buranğolov, Habibulla Ğabitov, S.Salihov, Sağıt Miras, Ğabdilahat Vildanov, Murlıağzam Tahirov (XX. yüzyılın ilk çeyreği), Davıt Yultıy, Ğabdulla Amantay, Ali Karnay, Ğalimov Salam (30. yıllar), Ahnet Harisov, Kiray Mergen, Ğaysa Hösayinov, Nur Zaripov, Anür Vahitov, Vafa Ahmatiyev, Ravıl Bikbayev'ler gibi yazarlar, edebiyat araştırmacıları, tanınmış folklorcular devam etti. XX. yüzyılın ortalarından başlayarak Niğmet Şonkarov, Möhtar Sağıtov, Marat Minhacitdinov, Salavat Galin, Fenuze Nazırşina, Ahmet Söleymanov, Ğata Söleymenov, Bary (Boris) Ahmetşin, Mizhet Membetov, Rozalik Soltangereyeva, Beryen Bayımov, Ahmet Devletkolov, Gölnur Höseyinov gibi uzmanlaşmış folklorcular grubu yetişip çıktı.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Başkurt halkının musikî folkloru türleri de toplanmaya ilgi doğar (A.Alyabyev, K.Şubert, S.G. Rıbakov, G.H.Yenikiyev), XX. yüzyılda bu işi İ.M. Saltıkov, L.N. Bebedinsky, P.P.Atanova, Höseyin Ahmetov, Ğata Söleymanov, Kamil Rahimov, Ferit Kamayev, Hamza İhtisamov, Nelli Ahmetyanova, Rit Söleymenov, Gölnaz Galina, Fatima Feyzova, Lilie Selmenova, L.N. Vahitova, Ayrat Koboğuşov, Kerim Diyarov, Yulay Ğöynetdinov, Feniye Söleymenova (Halitova), Seyfulla Dilmöhemetov, Rişat Rehimov, Ğeyşe Galinala'lar başarılı bir şekilde devam ettirirler. Fakat Başkurt folklorunu ilmî yönden araştırma işine gelende, XIX. yüzyılda bu janrın kendine has özellikleri hakkında orada burada ufak tefek de olsa söylenen fikirler (V.İ.Dal, R.G.İgnatyev, V.S. Yumatov, M.L.Mihaylov, M.İ. Ömötbayev) ile S.G.Rıbakov'un Başkurt yırları, onları çıkaranlar hakkındaki çalışmasının

dışında, dile getirilecek çalışma yoktur. XX. yüzyılın 50. yıllarına kadarki dönemi hakkında da ciddiye alınıp söylenecek çalışmalar yoktur. Nurlıağzam Tahirov, Sağıt Mirasov, Ğabdilahat Vildanov, Davıt Yultıy, Ğabdulla Amantoy, Abubekir Usmanov, Mihail Saltıkov, Nikolay Dmitriyev, Lev Lebedinsky'lerin ayrı görünüşleri görünüp kaldı.

XX. yüzyılın 20. yıllarına kadar Başkurt folklorunu derleme faaliyeti esasında gönüllü işi gibiydi. Toplanan materyal aslında tarih, etnoğrafya, dil sahaslarındaki araştırmacılara okul, okuma kılavuzlarında, dersliklerinde yardımcı kaynak olarak faydalanılmıştır.

Başkurt folklor ilmi XX. yüzyılın 50. yılları başından itibaren asıl mânâsındaki ilme çevrildi. "Başkurt Halk İcadı" külliyyatı çıkar (50. yıllarda üç cilt) (70-80. yıllarda onsekiz cilt). 80-90. yıllarda onun otuzaltı ciltliği meydana getirilmeye başlandı. Son on yılda o külliyyat oniki cilt halinde Rusça olarak hazırlandı. Geçen yüzyıldan başlayarak Başkurt folklorunun çeşitli ürünleri Rus, Arap dillerinin dışında Tatar, Kazak, Özbek, Ukrain, Alman, Fransız, Macar, Fin, Abhaz, Türk vb. dillerde de yayımlanmaya başlamıştır.

Başkurt folkloru hakkında çeşitli araştırmalar da ortaya çıkmaya başladı. Kirey Mergen'in "Başkurt Halkının Epik Mirası" (1961), A.İ. Harisov'un "Başkurt Halkının Edebî Mirası" (1965), L.N. Lebedinsky'in "Başkırskiye Narodnie Pesni Naıgnışı" (1965), M.H.Minhacitdinov'un "Başkurt Halkının Sihirli Eposu" (1995) gibi monografiler, S.A. Galin'in yır, destan, edebiyat ile

folklor münasebetleri, F.A.Nazırşına'nın masal olmayan halk nesri, aforistik janrlar, A.P.Atanova'nın Başkurt müzikal folklorunu araştırma tarihi, A.M.Söleymanov'un hayatla, canklarla ilgili masallar, fıkralar, R.A.Soltan-garayeva'nın maniler, G.R.Hösayenova'nın, Sihirli Masallar; R.S. Sölaymanov'un yır köyleri hakkındaki monografik çalışmaları Başkurt folklor ilminin büyük kazançları oldu. Bununla birlikte "Başkurt Folkloru" adlı kolektif monografiyi ise halk yaratıcılığını araştırma alanında bir etap diye değerlendirmek yeni bir başarıdır demek de, yeni yüzyılda ayak basanda geçmişte ortaya koydukları fikirler, folklorcularımızın gelecek nesillere ödevlerini belgeleyen hizmet diye de değerlendirilebilir. Eğer hâlâ halkımızın icadı hakkındaki millî repertuarı araştırmak, janrları tasvirlemek, incelemek, sanatsal gerçeği (hadiseyi) hayat gerçeğine, tarihi malumatlarla karşılaştırıp, incelemek önemli ise, son devirde Başkurt folkloru (görünüşleri) yabancı halklarınkine, birinci olarak kardeş halklarınkine-Türklerin kine, sonra da tarihî yönden eski zamanlardan beri karışıp (komşu) yaşayan başka halklarınkine, sen sonunda gelip bütün insanlığa malum türlerle (görünüş-olaylarla) karşılaştırıp, genetik kök birliğinden gelen, tipolojik ve aralarındaki tesiri ortaya çıkarmak, özleştirme neticesinde hasıl olan benzerliklere, ortaklıklara itibar edilmeye başlandı. Bu arada şu veya bu janrın, millî çizgileri açıkça belgelenmeye çalışıldı, folklor poetikasına ilgi artar oldu. İşte böyle bir başlangıç, geleceğin başlangıcıdır.

Başkurt Destancılık Geleneği

Başkurt Türkleri, son derece zengin bir halk edebiyatı ve eşsiz bir destan repertuarına sahiptirler. Başkurt destanları arasında "Ural Batır", "Ak buzat", "Kuşak Bey", "Zöhra menan Aldar", "Zayatülak menan Hıvhlıv", "Akhak Kola", "Kunır Buğa", "Kara Yurğa" gibi sadece Başkurtlara has eserlerle muhteva ve konuları bakımından diğer Türk boyları arasında da ortak olan "Alpamışa" "Kuzıykürpas menan Mayanhılıv" "Buzyeget" gibi metinler de yer almaktadır.

Halk edebiyatının diğer türlerinde olduğu gibi destanlarda da gerçek hayattan tasvirler mevcuttur. Kaynağı büyük ölçüde mitoloji olan destanlarda hayatı genel olarak fantastik planda tasvir karakteri olsa da, yakın dönemlerde oluşmuş olan eserlerde realist tasvir, realist karakter ön plâna çıkmıştır. Bu noktadan bakıldığında Başkurt destanları da aynı özelliği göstermekte ve iki ana gruba ayrılmaktadır:

- 1) Kahramanlık destanları,
- 2) Sosyal Hayatla ilgili destanlar

Kahramanlık destanlarının büyük bir bölümü mitoloji kaynaklıdır. Başkurtlar'ın kâinatın, yeryüzünün,

gökyüzünün, gök cisimlerinin ve bütün canlıların yaratılmasıyla, şekillenmesiyle ilgili mitolojik inançları, telâkkileri bu destanlarda sıkça görülür; hatta bazı destanlarda olay örgüsü bütünüyle bu inançlarla ilgilidir. Bu gruba Ural Batır, Akbuzat, Alpamışa, Izevkey Menen Morazım, Küsek Bey ve Karas Menen Aksa gibi destanlar girer.

İkinci gruptaki destanlar ise adı üzerinde daha ziyâde sosyal hayatla ilgili metinlerdir ve bu grubun ana teması aşktır. Bu tür destanlarda aşkla birlikte kahramanlık motifleri de gözlenir, ikinci gruba Akhak Kola, Kara Yurğa, Kunır Buğa, Zoyatülek Menen Hıvhlıv, Zöhre Menen Aldar ve Buzyeğit gibi destanlar girer. Elbette; her destanı, bu şekilde kesin çizgilerle belli bir grubun içine koymak kolay değildir. Her iki temanın içine olduğu destanlar da vardır. Bu tür destanları gruplandırmak için hangi temanın ağırlık kazandığına, sonuca gidilirken hangi konunun vurgulandığına bakılmalıdır. Eğer kahramanlık macerası ve mitolojik inançlar ön plânda tutulmuşsa destanı birinci gruba, bu na karşılık aşk, aile problemleri, hayvanlar ve hayvanlarla insanların

ilişkileri öne çıkarılmışsa ikinci gruba dahil edebiliriz.

Başkurt destanlarını konularına göre sınıflandırırken elbette ki, destanları kesin hatlarıyla iki grupta toplamak mümkün değildir. Bir destanın hangi gruba girdiğini anlamak için destan metninin konusunda hangi temanın (kahramanlık ve sosyal hayat) ağır bastığına bakmak gerekmektedir. Kahramanlık konulu destanlarda savaş teması ağır basarken sosyal hayatla ilgili destanlarda aile, aşk, insan hayatında önemli yer tutan hayvanlarla insanların münasebetleri ağırlık kazanmaktadır. Bazı Başkurt destanlarının çeşitli varyantlarında, hem kahramanlık hem de aşk mücadelesi iç içe girmiştir. "Kuzıykürpas menan Mayanhı-lıv" destanının Timofey Belyayev tarafından neşredilen varyantında, aile, aşk için mücadele teması, mitik düşmanlara, yağmacılara karşı kahramanın yürüttüğü mücadele ile karışmaktadır". Destanın diğer bazı varyantlarında ise sosyal hayat daha bir ağırlık kazanmakta ve bu metinler rahatlıkla sosyal hayatla ilgili destanlar içerisine dahil edilebilmektedirler⁸.

Başkurt Türklerinin destanları, konu ve temanın dışında çeşitli şekillerde de tasnif edilmeye çalışılmıştır. Alim ve folklorcu Möhtar Sağıtov, Başkurt destanlarını tarihî dönemlere ve Başkurt Türklerinin geçirdiği sosyal yapı değişikliklerine göre dört grupta sınıflandırmaktadır. Sağıtov'un diğer bazı Başkurt âlimleri tarafından da benimsenen sınıflandırması şu şekildedir:

1. Uruk cemiyetinin dağılma devrini yansıtan destanlar:

a. Mitolojiye esaslanan kahramanlık şiirleri ya da kobayırılar: "Ural Batır", "Ak buzat".

b. Hayvancılığa bağlı sosyal hayat ve aile yaşantısı hakkındaki kobayır ya da hikâyeler: "Akhak Kola", "Kara Yurğa", "Kunır Buğa", "Zayatülak Menan Hıvhılv".

2. Feodalizmin başlangıç devrini yansıtan destanlar:

a. Uruk-kabile barışı ve birliği ülküsünü güden, bu fonda sosyal ve aile münasebetlerini tasvir eden hikâyeler: "Alpamişa", "Kuzıykürpas Menan Mayanhılv", "Zöhra Menan Aldar".

b. Uruklar arası mücadeleyi tasvir eden şiirler: "Kuşak Bey".

c. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri: "İzevkay Menan Morazım", "Margan menan Mayanhılv", "Tarğın menan Kucak", "Yek Margan", "Buzyeget".

3. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri (ya da hikâyeleri):

"Karas Menan Karahakal", "Karas Menan Akşa", "Taveş Margan", "Salavat Batır", "Bayık-Ayzar Sasan".

Sağıtov'un 1972 yılında yapmış olduğu bu sınıflandırması, 1987 yılında Ufa'da yayımlanmış olan "Boronço Başkört Kobayırzarı" adlı eserde de yer almıştır. Sınıflandırmanın bir benzeri Salavat öalin'in "Tarih ham Halık Proza-hı" çalışmasının iskeletini oluşturmaktadır¹⁰.

Başkurt destanlarının şekil yapısı, halk şiirinin nesirle karışımından oluşmaktadır. Bu husus, pek çok Türk boyunun destan geleneğinde görülen bir durumdur. Kazak cırları, Özbek, Karakalpak, Türkmen ve diğer halkların destanları, Yakutların olonhoları bu durumu tasdik etmektedir¹¹.

Başkurt destanlarındaki şiirle nesir karışımı, destan metinlerine göre farklılıklar sergilemektedir. "Ural Batır"¹², "Ak buzat"¹³, "İzevkay Menan Morazım"¹⁴, "Kuşak Bey"¹⁵, destanlarında şiirler, metnin en geniş bölümünü oluşturmaktadır. "Alpamişa"¹⁶, "Zayatülak Menan Hıvhılv"¹⁷, destanlarında ise manzum kısımlar metnin yarısından daha azdır. "Kuzıykürpas Menan Mayanhılv" destanının T. Belyayev varyantı¹⁸ ile "Zöhra Menan Aldar" destanının bir varyantı¹⁹, "neredeysen tamamına yakın bir şekilde nesirden oluşmaktadır.

Başkurt destanlarının şiir yapısı, destan metinlerine göre farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkların sebepleri üzerinde Möhtar Sağıtov tarafından ayrıntılı bir şekilde durulmuştur²⁰. Başkurt destanlarında en çok kullanılan şiir forması, 7-8 heceli mısralardan oluşan kıta (dörtlük) ya da sayısı elliye kadar varan mısralardan meydana gelen açık ritimli ve sistemli bir kafiyeye yapıya sahip olan "kobayır" şeklindedir. Yedili hece ölçüsünün çok eski dönemlerden beri Türk boyları nazmında kullanıldığı, bugün için çok iyi bilinen bir husustur. Başkurt Türklerinin destan metinlerinde kullanılan kobayır ölçüsü elbette ki, sadece 7 heceli mısralardan oluşmaktadır. Çalışmamızda metinlerine yer verdiğimiz "Kuzıykürpas menan Mayanhılv" ve "Zayatülak menan

8 Destanın Timofey Belyayev tarafından neşredilen varyantı için bk: Başkört Halık İcadı-Epos, İkence kitap, Öfö 1973, 60-123.

9 Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., Öfö 1988, 15.

10 Salavat Galin, Tarih ham Halık Poeziyahı, Öfö 1996.

11 Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 23.

12 "Ural Batır" için bk: Başkört Halık İcadı-Epos, 1. c., Öfö 1972, 33-134; Metin Ergun-Gaynıslam İbrahi-mov, Başkurt Halk Destanı Ural Batır, Ankara 1996.

13 "Ak buzat" için bk: Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 137-177.

14 "İzevkay Menan Morazım" için bk: "İzevkay Menan Morazım", Oktyabr', 6-8, 1940.

15 "Kuşak Bey" için bk: Baskört Halık İcadı-Epos, 2. c., 293-319.

16 "Alpamişa" için bk: age, 26-36.

17 Destan için bk: Başkört Halık İcadı-Epos, 1. c., Öfö 1972, 187-196.

18 Varyant için bk: Başkört Halık İcadı-Epos, 2. c., 60-123.

19 Destanın varyantı için bk: age, 151-292.

20 Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 23.

Hıvhlıv" ile "Akhak Kola"nın bazı varyantlarında mısralar çoklukla 8 ya da 9 heceden oluşmaktadır.

Başkurt Türklerinin destanlarındaki çok mısralı kobayır kıtalarında ya da bölüklerinde, söylenmek istenen düşünce, genelde ya ilk ya da son mısralarda dile getirilmektedir. Diğer mısralar ise dile getirilen düşünceyi açıklama ve destekleme görevini üstlenmektedirler²¹. Başkurt destanlarının bu özelliğine "Ak-hak Kola" destanından bir örnek vermek mümkündür:

Altmış teval ararında
Atlığıp torğan altı at yuk;
Ayıl yetmas ala at yuk,
Koyoşkan yetmas kola at yuk,
Handuğas botlo kola at yuk,
Karluğas botlo kara at yuk,
Kügarsen tuş kük at yuk,
Sıbar kaşka kir at yuk,
Yondoş kaşka harı at yuk, tey²².

Yukarıda verilen örnekte, dile getirilmek istenen mesaj, ilk iki mısradaki aktarılmakta ve diğer mısralarla da bu mesaj ya da düşünce desteklenmektedir.

Başkurt destanındaki manzumelerin teşekkülünde kafiyenin önemli bir yeri vardır. Kobayır kafiyelerinin zenginliği ve çeşitliliği, pek çok Başkurt destanının başlıca özelliğidir. Başkurt destanlarında kafiyeye, ağırlıklı olarak mısra sonlarında yer almaktadır. "Ural Batır" gibi neredeyse tamamına yakını nazımdan oluşan bazı destan metinlerinde aynı zamanda mısra başı kafiyeyi görmek de mümkündür.

Destan anlatıcıları, destanların icrası sırasında nesir kısımları, tıpkı Anadolu sahası halk hikâyeciliği geleneğinde olduğu gibi, tahkiye etmektedirler. Nazım kısımlar ise, sesen ya da kobayırıcılar tarafından ezgili bir şekilde terennüm edilmektedir. Destanlarda diyalog son derece önemli bir yere sahiptir. Kahramanların karşılıklı söyleşmeleri ve atışmaları, destan anlatıcısı tarafından manzum bir şekilde aktarılmaktadır.

Başkurt destanlarından "Alpamişa", hem şiir sanatı hem de stili bakımından masal türüne yakındır. Anlatıma geleneksel masal formeliyle başlanmaktadır:

Boron-boron zamanda kürşe buhp Aylar han menan Akkübak han yaşagan, tey... Kahramanın büyümesi ve kahramanlıkları da arkaik destanlara ya da masallara özgü bir yapı sergilemektedir. Destanda yer alan diyalog

kısımları, destanların genelinde olduğu gibi, manzumelerden oluşmaktadır. Destan, nazım-nesir karışımından oluşmaktadır. Araştırmacılar, haklı olarak, destandaki bu na-zım-nesir karışımının sonraki dönemlerde meydana gelmiş olabileceğini ve destanın en eski yapısının sadece şiirden oluşmuş olabileceğini söylemektedirler²³.

Destan anlatıcılarının icra sırasında müracaat ettikleri unsurlardan olan for-mel ifadelerle de Başkurt destanlarında sıklıkla rastlamak mümkündür. Destanlarda yer alan başlangıç formelleri, genellikle sade ve basit bir yapı sergilemektedir:

Boron-boron zamanda, atahı ülgas, asahe yuğalğas,
Havban tigan ber bala biş-altı yaşenda yetem kalğan, ti²⁴.
(Ak buzat)

Binan bik küp yıldar elek Asılıkül menan Dim
yılğahı arahında kevat, bay-lığı menan dam alıs-alıska
taralğan Şamar tigan han yaşagan ti²⁵. (Zayatülak menan
Hıvhlıv)

Başkurt destanlarında yer alan geçiş (bağlayış) formellerine şu örnekler verilebilir:

Masem han inde tuyın kıla torhon,
Yıyılğan halayığın hıylap torhon;
Bez kilayek Karağölömbat ahvalena
Böten kızık engama bula torhon²⁶. (Kuşak Bey)
Bez kilayek Karağölömbat ahvalena²⁷. (Küsiik Bey)

Destanlarda çoklukla sade ve basit bitiş formellerine yer verilirken zaman zaman bazı görüşlerin dile getirildiği bitiş formelleri de görülmektedir:

Bıl hikayat tamam buldı oşo urında,
Daim ırıvzar kmlışkan bik boronda.
Nihayat, ak batşağa tabiğ bulğandan hun,
Basılır buldı unday haldar il türenda²⁸. (Kuşak Bey)

Bitiş formellerine başka örnekleri "Alpamişa" ve "Zayatülak menan Hıvhlıv"dan vermek mümkündür:

Alpamişa kaytıp Barsının alıp, unın menan don'ya
kötöp kitte, ti. Ale la bar, ti, ularzın zat-ırıvzarı²⁹.

Kon kilganga höt birep, ton kuğanga ut birep, kilgan-
kitkanga töyak bulıp ozon, rahat gümer kiseralar³⁰.

Başkurt destanlarından "Kuşak Bey", araştırmacılar tarafından anlatım ve şiirsel formları bakımından Kıpçak (Kıpçak) ve Böryen versiyonları olarak iki grupta toplanmaktadır. Kıpçak versiyonuna giren varyantlar ise

21 age, 24.

22 age, 221-222.

23 Başkurt Halık İcadı-Epos, 2. c., Öfö 1973, 10.

24 Başkurt Halık İcadı-Epos, 1. c., 145.

25 age, 187.

26 Başkurt Halık İcadı-Epos, 2. c., 305.

27 age.315.

28 age, 319.

29 age, 59.

30 Başkurt Halık İcadı-Epos, 3. c., 204.

Kıpsak versiyonuna girenlere nazaran daha kısa ve esasta nesirden oluşmaktadır³¹.

Destan anlatıcıları, tıpkı diğer Türk boylarının destan geleneklerinde olduğu gibi, şiir sanatının pek çok unsuruna sık sık müracaat etmektedirler. Şiir sanatının önemli unsurlarından olan mübalağa (giperbola), epitet gibi elementler, destan metinlerinde sık sık görülmektedir. Kahramanların tasvirinde kullanılan mübalağa ve benzetme ile ilgili hususlar, destan anlatıcılarının olayları ve kahramanları daha tesirli ve güçlü bir şekilde anlatmalarında yardımcı olmaktadır. "Dede Korkut Kitabı"nda "Bamsı Beyrek", Altay destan geleneğinde "Alıp-Manaş", Kazak ve Karakalpak Türklerinde "Alpamıs", Özbek Türklerinde "Alpamış" ve Tatar Türklerinde "Alıpmamşan" olarak bilinen destanın Başkurt varyantı olan "Alpamişa"da Alpamişa, olağanüstü derecede güzel ve güçlüdür. Destanda, mucizevî şartlarda doğduğundan söz edilmektedir. O, yıl büyümesini bir günde büyüüp daha altı yaşındayken dengi olmayan bir bahadıra dönüşür. Olağanüstü büyüme ve gelişmeyi Alpamişa'nın vücut tasvirindeki olağanüstülükler ya da abartmalar takip etmektedir. Onun boyu, kimi varyantlarda altmış, kimi varyantlarda ise yetmiş arşinken kürek kemiğinin genişliği altı arşındır. Kahramanın boyu ve kürek kemiğinin genişliği hakkındaki bu tasvirler, Altay destanları başta olmak üzere pek çok Türk boyunun destanlarında yaygın olarak görülmektedir.

Alpamişa'nın doğumu ve olağanüstü gelişimi destanda şu şekilde anlatılmaktadır:

Akkübakteñ ulı halak teremek bulıp tıva. Ul, ay üsa-hen kön üsep, yıl üsa-hen ay üsep, ber könlök sağında ayak atlap, huğıp unday başlanı, tey³².

Alpamişa'nın ne kadar güçlü olduğu ise destanda, yine kahramanlık destanlarına has bir şekilde mübalağa edilerek tasvir edilmektedir:

Yıldar üta tora, Alpamişa bik ğayratle bulıp usa. Tırayakta üzenen köslölögö menan ayırılıp torğan, yerga basha, hıv sığarır, taşka ultırha, taş yemerer, tavğa tayanha, tav yemerer danlı batır bulıp tanıla³³.

"Alpamişa"da erkeğin olağanüstü gücünün yanı sıra kadının da son derece güçlü olduğu görülmektedir. Nitekim, Barsınlıv, kendisini güreşte kim yenerse onunla evleneceğini ilan eder ve Alpamişa ile yaptığı güreşte yenilerek onunla evlenme kararı alır. Alpamişa ile Barsınlıv arasındaki mücadele, bütünüyle kahramanlık destanlarına mahsus bir sahnenin sergilenmesine vesile olmaktadır:

...tip Barsınlıv tırman taşı kazarle taştı tav başman Alpamişağa tagaratep yebara. Yer tetrated, kolak ton-

dorop tagaragan taştı, kilep yeter-yetmestan, Alpamişa yügerep barıp, kire tibep yebargan, tey. Ul taş Barsınlıv basıp torğan tav tübahen osortop alıp kitkan, tey. Barsınlıv sak-sak kına kotolop kala. Ul asıv Menan Alpamişağa oy zurlığı taştı tagaratep yebargan, tey...³⁴

Alpamişa'nın olağanüstü gücüne dair pek çok örneği, destanın hemen hemen her sahasından vermek mümkündür. Ağacı eliyle söküp onunla düşmana saldırması, üç okunu üç öküzün çektiği bir arabaya yükleyip taşınması, o okları atarak haddi hesabı olmayan düşmanları kırıp yok etmesi gibi örnekler, arkaik destanlara has kahramanlık tasvirlerinin "Alpamişa"daki yansımasıdır. Buradan mübalağa (giperbola) sanatının daha çok kahramanlık destanlarına mahsus bir şey olduğu anlaşılmaktadır. Türk destanlarında kahramanların en önemli özelliklerinden olan uzun uyku (alp uykusu), Alpamişa'da da karşımıza çıkmaktadır. Alpamişa, tıpkı "Dede Korkut Kitabı"ndaki Oğuz beyleri gibi, altı gün altı gece süren uzun bir uykuya dalar. Uyuduğunda çok uzun süre uyuyan bir bahadıra da "Kuşak Bey"deki Karağölömbet'i örnek vermek mümkündür. Bahadır uyuduğunda beş gün beş gece uyumaktadır.

Başkurt destanlarından "Kuşak Bey"de, Kuşak bey'in ne kadar güçlü bir bahadır olduğunu, onun arslan avını anlatan aşağıdaki mübalağa dolu mısralar çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadır:

Ber ölkan kara taştı kulına alğan şunda,
Yoklap yatkan arıslanğa halğan şunda,
Organ taş arıslanğa teymayensa,
Uba kılıp, kara yerze yarğan şunda.

.....
Uk teygandan hun arıslan yığıla tey
Üpkahe avızına tığıla tey
Batırzıñ atkan uğı uta sığıp
Şunda ber yar taşka kerep yuğala tey³⁵.

Bir diğer destan olan "Ak buzat"ta yer alan kılıçla yarararak denizden yol açma eylemi, kahramanlık destanlarının en önemli özelliklerinden olan mübalağa sanatına bir başka örnektir:

Akbuzat:"Ana, handın kızı haksıları Menan kül östöne sıkkan ikan, bez kil-ganda işetkas, kastı. Min külde aşanan-aşa sabıp sığırmin, hin kılısın Menan hel-tap, hıvızı yarıp uzırhın. Bezzefi ütkan ber yerzan külde bülgelap yahalı. Batşanın küle vaklanır, sunan tüzmay batsa kızı sığır. Nı telayhen, ul hina sum birer. Tik, kara, nık ultır",-tıgan. Havban Akbuzat aytkansa eşlagan. Kül vakla-nıp bülgelagas, Narkas, tüzmayensa, kuldan sıkkan da...³⁶

31 Başkurt Halık İcadı-Epos, 1. c., 21-22.

32 Başkurt Halık İcadı-Epos, 1. c., 21-22.

33 age, 26-27.

34 age, 31.

35 age, 304.

36 Başkurt Halık İcadı-Epos, 1. c., 175-176.

Destanlarda yer alan epitelere (teşbih, benzetme) ise yine "Ak buzat"tan örnek verilecektir. Ak buzat'ın tasvirini yapılırken şu mısralara yer verilmektedir:

Kıras yallı, tok sasa,
Surtan hırtlı, tar böyör,
Kubağa heba, kuyan bot,
Teka toyak, as yañak,
Kamış kolak, kiñ bot,
Karsığa tuş, bakır kuz,
Atas muyn, kuş uray,
Suñka ayak, kımtı iren
Ak buz tolpar yanında³⁷.

Başkurt destanlarının uzunluk ya da kısalığı, anlatım özellikleri açısından bayılığı ya da yoksulluğu büyük oranda onu terennüm eden sanatkara bağlı bir husustur. Bir kaç sesenden derlenen aynı destanın bazı varyantlarının uzun ya da kısa olması, bazı metinler büyük oranda manzumken diğer bazılarının neredeyse bütünüyle nesir halde olması, sesenlerin ustalıklarına ve anlatım tekniklerine bağlı özelliklerdendir. Bir destan metninin oluşumunda, tıpkı diğer halk anlatmalarında olduğu gibi, anlatıcı, dinleyici kitle ve çevre şartlarının önemli etkileri söz konusudur. Destan metinlerini ele alıp incelerken destanı anlatan yı-rav ve sesenlerin yetişme şartlarıyla, yetiştikleri ortamların da titizlikle gözden geçirilmesi gerekmektedir. Eserin hangi şartlarda ve hangi ortamlarda teşekkül ve terennüm edildiği ile destan anlatıcısını meydana getiren sosyal çevrenin özellikleri, destan metinlerinin incelenip anlaşılmasında önemli fonksiyonlar icra edecektir.

Başkurt destanlarını teşekkül ettiren ve icra ederek günümüze kadar taşıyan sanatkarlara yırav ve sesen adları verilmektedir³⁸. Halk dilinde, kobayırısı, sasan, yırsı, kuraysı, kumızsılara ortak ad olarak akın denilmektedir³⁹. Başkurt destanlarını teşekkül ettiren ve terennüm eden sanatkarlardan söz açınca yırav ve sesen terimleri üzerinde özellikle durmak gerekmektedir. Yırav ve sesenler halkı düşmana karşı örgütleyip savaşa çağırırlar; uruklar arasındaki her türlü problemi çözer, aradaki dostluğu ve kardeşliği pekiştirirler. Halkın bilicisidirler; her müşkili çözerler, onlara danışmadan hiçbir şey yapılmaz; sözlerinden çıkılmaz; onlar gelmeden meclis, düğün, eğlence kurulmaz; halkı iyiliğe, dostluğa çağırırlar. Alkışladıklarını yüceltirler, kargadıklarını batırırlar. Bir sesen, seseni şöyle tarif eder:

Yamanlıktı yaklamas,
Doşman hatirin haklamas,
Yakşıklıktı höyer ul,
İldin zarın höyer ul,
Yavğa sakırıp önder ul⁴⁰.

Yırav ve sesen, Anadolu'daki ozan ve aşık terimleriyle büyük benzerlikler sergilemektedir. Aynı durum, Kazak ve Kırgız yırav ve akınları için de söz konusudur.

Başkurt Türkleri arasında 16. yüz yılın ikinci yarısına kadar, kahramanlık destanlarının teşekkül ettirilip terennüm edilmesi yıravlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sonraki yüz yıllarda ortaya çıkacak olan sesenlerin ataları olan yıravlar, Oğuz Türklerinin ozanlarıyla Kazak ve Kırgız Türklerinin cıravlan ile aynı özelliklere sahip olmuşlardır. Onlar, halkın tarihi, hayatı, bahadırları hakkında yırlar, destanlar ve tolğavlar icat edip terennüm etmişlerdir⁴¹. Yıravlar, tıpkı Ha-kas haycıları, Oğuz ozanları ve Kazak-Kırgız cıravları gibi, sadece kahramanlık şiirleri terennüm etmişlerdir. Onlar, halkın bilicisi, hanlar müşaviri, düşman ve işgal karşısında halk ruhunun kötericisi, toyların ve meclislerin baş konuştururlar. Daha sonraları yıravların yerini alacak ve bazı fonksiyonlarını üstlenecek olan sesenler de bu özelliklerden bazılarını sahip olacaklardır. Yıravlar, destan çağının temsilcileri iken sesenler ise edebiyat çağının temsilcileri olmuşlardır. Başkurt âlimleri, yıravların ataları olarak Korkut Ata ile Oluğ yırsıyı göstermektedirler. Korkut Ata'nın ozanların, cıravların, baksıların atası ve kopuzu ilk kez icad edip çalan kişi olduğu hakkında efsane ya da rivayetlerle Türk dünyasının hemen her bölgesinde karşılaşmak mümkündür⁴².

Noğay devri, destan geleneğini güçlendiren ve geliştiren yıravların adları ve eserlerini sınırlı derecede olsa da günümüze kadar ulaştırmıştır. Halk arasında yaygın olarak anlatılan rivayetler ve folklor materyalleri vasıtasıyla haklarında çoğunlukla efsanevi bilgiler edindiğimiz yıravların ortak adı, Noğaylı yıravlar ya da şairlerdir. Başkurt kaynaklarında haklarında bilgi verilen yıravların Başkurtlarla birlikte Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Noğay Türkleri arasında da tanındığı ve onlara sahip çıktığı bilinen bir husustur⁴³. Biraz aşağıda adları ve hayatlarıyla eserleri hakkında kısa kısa bilgiler verilecek olan yıravların Tatar, Başkurt, Kazak, Kırgız, Noğay ve Karakalpak Türklerinin bir arada yaşadığı Noğaylı dönemde yaşadıkları ve adı geçen Türk topluluklarının ortak şairleri olduğu pek çok âlimin çalışmasında zikredilmiştir. Türk toplulukları arasındaki şairlerin ortaklığı, sesenler ele alınırken de görülecektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Noğay devrinin sona ermeye başlamasıyla Noğay devrine has olan yıravların işlevleri son bulmaya başlayıp Başkurtlar arasında onların fonksiyonlarını çoklukla sesenler yerine getirmeye başlamışlardır⁴⁴. Sesenler de, tıpkı yıravlar gibi, halk şairi ve filozofu, halk eğitimci ve tarihçisi, el-yurt bilgesi mevkiini işgal etmişlerdir. Fakat, yıravlarda biz ve halk duygusu, sesenlere nazaran çok daha canlıdır.

37 age, 175.

38 Möhammatşa Buranğolov, Şaşan Amanatı, Öfö 1995, 38; Başkurt Halk İcadı-Epos, 3. c., 11; Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., Öfö 1990, 152, 313.

39 Buranğolov, 38.

40 Başkurt Halk icadı, 1. Cilt, Öfö, 1954, 65).

41 Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 152.

42 Bu hususta bk: Elkey Marğulan, Ecelgi Cır Anızdar, Almalı 1985,213-228; Kazak Baksı-Balgerleri, Almalı 1993, 99-116; Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 69-71.

43 Bu durum hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 153; Metin Ergun, "Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar-I", Türk Kültürü, 397, Mayıs 1996, 275-289.

44 Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 313.

Eski sesenler hakkında tarihi bilgiler, yok denecek kadar azdır. Bilinenler daha ziyade efsanevi hayatlarıdır. Adı bilinen ilk sesen Habrav'dır. Habrav sesen Kazak, Karakalpak, Kırım ve Nogay Türkleri tarafından da Sıpira, Sıpra, Supura veya Yıprav adıyla bilinir ve bütün bu Türk boylarının ortak bir ozanıdır. Habrav sesenden sonra yine efsanevi hayatı bilinen bir başka sesen Yirensedir. Yi-rensese de yukarıda adı geçen Türk boyları arasında Cireşse adıyla bilinir. Habrav ve Yirensese sesenlerin ne zaman ve nerede yaşadıkları belli değildir.

Başkurt halkı arasında, hayatları ve sanatkarlıkları etrafında pek çok efsane oluşturulmuş yıravlara Habıra yırav, Asan Kaygı, Kaztuğan, Şalgız (Salgıyız) yırav gibi şahsiyetleri örnek olarak vermek mümkündür. Yukarıda da üzerinde durulduğu gibi, adı geçen bu yıravlar, Noğaylı grubuna giren Türk toplulukları ve hatta bu gruba girmeyen Özbek, Kırgız gibi bazı Türk toplulukları arasında da bilinmekte ve onlara sahip çıkmaktadır.

Habıra Yırav: Meşhur Başkurt destanı "İzevkay menan Morazın"da Habıra yıravdan "meşhur yırsı" olarak söz edilmektedir. Destanda o, "civarın durumunu gözü önündeymiş gibi gören", "büyük at seçicisi", "halkın menfaatim gözeterek şiirler terennüm eden yıravı", "pek çok neslin hayat tecrübesini ve bilgisini kendisinde toplamış yüz yaşındaki aksakal", "keskin dilli halk kartı" olarak tasvir edilmektedir⁴⁵.

Başkurt destanında yer alan Habıra yırav tipi, Kazak, Karakalpak, Noğay, Sibir ve Kırım Tatarları destanlarında da görülen meşhur bir yıravdır. Kazak ve Karakalpak Türklerinin kahramanlık destanlarında o, Soppaslı Sıpira cırav adıyla yer almaktadır⁴⁶. Başkurtlar arasındaki "Habrav" adlandırması da Habıra yıravın söyleyişte birleşmesinden meydana gelmiştir.

Kazak, Karakalpak, Noğay ve Tatar Türkleri arasında da son derece meşhur olan ve sevilen Habıra yırav, türkolog V. M. Jirmunskiy tarafından Korkut Ata ve Homer tiplerine benzetilmektedir⁴⁷. Karakalpak ve Kazak folklorcuları tarafından tarihî bir şahsiyet olarak görülen Habıra yırav, Kazak âlimi Ş. Suyınşa-liev tarafından XIV-XV. asırlar arasında yaşamış ve Noğay devrinde Kıpçak uruğundan çıkmış ilk yırav olarak değerlendirilmektedir⁴⁸. Karakalpak folklorcusu N. Davkarayev de Habıra (Sıpira) yıravın cıravlık geleneğinde bir mektebin kurucusu ve Toktamış han döneminde yaşamış bir yırav olduğunu ileri sürmektedir⁴⁹. Bir diğer Karakalpak folklorcusu Kabil Maksetov ise, Habıra yıravı, Başkurt, Noğay, Karakalpak, Kazak

gibi çeşitli Türk boylarının destan mektebini başlatan birisi olarak görmektedir⁵⁰. Yırav hakkındaki Başkurt, Tatar, Kazak ve Karakalpak âlimlerinin değerlendirmelerinden Habıra yıravın bütün Ural-Altay bölgesinde meşhur bir yırcı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Yukarıda da kısmen üzerinde durulduğu gibi, Habıra yırav ve onun sanatı hakkındaki gerçekçi bilgileri bulmak ve ortaya koymak bugün için çok zordur. Onun hakkındaki bilgiler, pek çok yırav ve sesende olduğu gibi, halk hafızasından derlenip gün ışığına çıkarılabilmektedir. "Ay Uraltav", "Ber Tıgas Ta Ni Yaman", "Beyek Tavzın Ülgane" gibi kobayır ve yumaklar, folklor kitapları, derslikler ve antolojilerde Habıra yırav adına bağlı olarak yer almıştır. Bazı Kazak ve Karakalpak âlimleri, "İdege" destanıyla beş altı tolğavı Habıra yıravın ortaya koyduğunu söylemektedirler. Karakalpak cıravlarına göre de adı geçen destandaki tarihî hadiseleri ilk cırlayan ve destanın çekirdeğini oluşturan kişi Habıra yırav (Sıpira cırav)'dır⁵¹. Karakalpaklar arasındaki "Avız ayğak, til tay-ğak" gibi yır ve tolğavlarla, Kazak ve Başkurtlar arasında "Kartmmın", Karakalpaklar arasında da "Babanmın" adıyla bilinen şiir Habıra yırav adına bağlanmaktadır⁵². Habıra yırav'ın "Kartmmın" adlı şiirinin bir bölümü aşağıdaki gibidir:

Ay kartıñmın, kartıñmın,
Küpte kurgan kartıñmın.
Ural buyı danlı yort
Aptıravğa kalğanın,
Batırzarı il haklap,

Kızıl kañğa batkanın,
Ural buylap handarzıñ
At saptırıp yurtkanın-
Unı la kurgan kartıñmın.

Akkolombat kustıñı Karakolombat mirzanın
Bala huyıp, han bulıp,
İrıvın büre yan yahağan...
Unı la kurgan kartıñmın...⁵³

Asan Kaygı: Rivayetlerde, XV. asırda Yanıbek ve Olo Muhammet han devirlerinde yaşamış bir Noğaylı yıravı olarak tanıtılan Asan Kaygı, Başkurt Türkleri arasında olduğu kadar, Kazak ve Karakalpak Türkleri arasında da son derece meşhurdur⁵⁴. Onun hakkındaki

45 age, 154.

46 Ergun, 281-282.

47 V. M. Jirmunskiy, Tyurkskiy Geroičeskiy Epos, M.-L. 1974, 385.

48 Ş. Suyınşaliyev, Stanovleniye i Razvitiye Kazahskoy Literaturı (s Rannego Perioda do Kontsa HIH veka), Avt. Dokt. Diş., Alma-Ata 1969, 30.

49 Ergur., 281.

50 Kabil Maksetov, Karakalpak Cırav Saksıları, Nökis 1983; Kabil Maksetov, "Soppaslı Sıpira Cırav", Amudariya, 2, 1971.

51 Ergun, 281.

52 Başkört Azabiyate Tarihi, 1. c., 155-156.

53 age, 157.

54 Asan Kağı için bk: Başkört Azabiyate Tarihi, 1, 158-163. Ayrıca Kazaklar arasında Asan Kaygı etrafında teşekkül etmiş olan efsaneler için bk: Kazak Halik Edebiyeti-Erteğiler, 1. c., Almali 1988, 45-48.

bilgiler, rivayet ve efsanelerden derlenen bilgilerden ibarettir. Onun tolgavları, yırları ve sözlerinden bazı örnekler, günümüze dek ulaşabilmiştir. Günümüzde, Asan Kayğı'nın türlü varyantlarıyla yirmiden fazla eserinin el yazması ve matbu metinleri bilinmektedir. Bu ürünlerin çoğu Kazak ve Karakalpak Türkleri arasından derlenmiştir.

Başkurt kobayıruları arasında yer alan ve "Asan-Ata yırı" adını taşıyan şiirin bir bölümünde, Asan'ın aslının Noğay olduğu dile getirilmektedir.

Tiz könda törlö-törlö zaman bulır,
Azam azıp, zan bötöp yaman bulır.
Karağayzın başına surtan sığıp,
Balaların davranı tamam bulır.
Ul vakıtta karendaştan hayer kitar,
Tandas kös, azamdarzan sabır kitar,
Ulin-kızın (yarka) mayel itar,
Kayran ilen, ahıl yorton şunda bötär.
Asandın asıl töbö nuğay teymen,
Ölkandarzen ayteve şulay teymen.
Hüzema anık terak bulmana la,
Babalarzan işetep bılay teymen...⁵⁵

Asan Kayğı'nın İdil'e ithaf edilen ve Karakalpaklar arasında da yaygın olan kobayırının bir bölümü şu şekildedir:

...İzel bulha, ilen bar,
İlen bulha, könön bar,

Könön bulha, yünen bar. Yünen bulha, yereñ bar,
Yereñ bulha, halkın bar, Halkın bulha, dankın bar.

Ay İzel-yer, İzel-yer,
Ay İzel-yer, İzel-yer⁵⁶.

Kaztuğan: Başkurt, Karakalpak ve Kazak Türklerinin ortak şairlerinden Noğaylı yırav Kaztuğan, Kara-Kıpsak uruğundandır. Kendi devrinde akın ve bahadır olarak vasıflandırılan Kaztuğan, Karakalpaklar arasında "Kaharman şair" olarak bilinmektedir. İdil boyunda doğup büyüyen Kaztuğan yırav, başta "İzel yort, İzel yort" olmak üzere pek çok kobayırında doğduğu yurduna övgüler düzmüştür⁵⁷.

Kaztuğan yıravın doğup büyüdüğü yurdunu övdüğü yırının bir bölümü aşağıdaki gibidir:

Yalan da yalan, yalan yort,
Ağıl urzam kunğan yort,
Atam bezzen höyönös
Keyav bulıp barğan yort,
Anam bezzen Buzluğan
Kilen bulıp töşkan yort.
Keskay gena Kaztuğan
Batır bulıp tıvğan yort⁵⁸.

Şalğız (Salgıyız) Yırav: Şalğız ya da Rus âlimlerinin adlandırmasına göre Salgıyız, Noğay ordasının dağılma devrinde yaşamış olan bir söz ustası ve yı-ravdır. Şalğız yıravın şiirlerinde, XVI. asırda İdil-Yayık boylarında meydana gelen kıtlık ve kırgın sonucunda Volga bölgesine, Kuban boylarına göçüp giden Noğayların acıklı hikâyesi oldukça yoğun bir şekilde dile getirilmiştir.

Şalğız'ın İdil-Ural'la vedalaştığı tolgavları Kazak, Karakalpak ve Başkurt Türkleri arasında son derece yaygındır. Aşağıda Şalğız'ın İdil-Ural'la vedalaştığı bir tolgavın başlangıç bölümü yer almaktadır:

İzel kayza, il şunda,
Ural kayza, kön şunda,
Yayık kayza, yay şunda,
Hakmar kayza, han şunda...⁵⁹

Yukarıda adları zikredilen ve hayatlarıyla eserleri hakkında çoğu rivayetlere dayanan bilgiler aktarılan Habıra yırav, Asan Kayğı, Kaztuğan, Şalğız gibi yıravlar, ortak Noğaylı yıravlara örnek teşkil etmektedirler. Onları sadece Başkurt ya da Kazak yırav ya da cıravı olarak tanımlamak gayri ilmi bir yaklaşım sergilemek anlamına gelecektir.

Halkın tarihini anlatan, kahramanlık şiirleri terennüm eden ve biz ve halk düşüncesinin en büyük savunucuları olan yıravların yerlerini, Noğay devrinin dağılmaya ve son bulmaya başladığı on altıncı yüz yılın ikinci yarısından itibaren sesenler almaya başlamışlardır. Sesenler, yıravların fonksiyonlarının pek çoğunu yerine getirmeye devam etmişlerdir⁶⁰. Tıpkı yıravlarda olduğu gibi, sesenler de halkı düşmana karşı gelmeye çağırılmışlar, halk arasında meydana gelen ihtilafları çözmeye önemli bir rol icra etmişlerdir. Onlar da tıpkı yıravlar gibi, haksızlığa ve adaletsizliğe karşı keskin dillerini ve üsluplarını harekete geçirmişlerdir⁶¹. Sesenler, ferdi yaratma özelliğinin yanı sıra destan anlatma geleneğini de yıravlardan sonra devam ettirmişlerdir.

55 Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 159.

56 age, 161.

57 Kaztuğan için bk: age, 162-163; K. Mambetov, Eyyemgi Karakalpak Edebiyeti, Nökis 1976, 131.

58 Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 162.

59 age, 164.

60 age, 313.

61 Başkurt Halk İcadı-Epos, 3. c., 11-12.

Başkurt sesenleri, Kazak ve Kırgız akınları, Özbek ve Türkmen bakışları, Anadolu ve Kafkas (Azerî, vd.) aşık ya da aşuğları gibi, XVI-XVIII. asırlar arasında halkın ortak söz ustası ve bireysel yaratma temsilcisi olma gibi özellikleri bünyelerinde birleştirmişlerdir. Adları bilinen meşhur sesenler, folklorla edebiyat geleneklerini birleştirici irticalen şiir söyleyen sanatçıya dönüşmüşlerdir. Yıravlar, mitoloji ve dolayısıyla da destan devrinin temsilcisi iken sesenler daha çok edebiyatın ve bireysel duygunun yani "benin" temsilcisi olmuşlardır. Anadolu sahasındaki ozanlarla aşıklar ve Kazaklardaki cıravlarla akınlar için söylenebilecek hususlar, Başkurt sahası yıravlarıyla sesenleri için de geçerlidir.

Yazılı kaynaklarda eski sesenler hakkındaki bilgiler neredeyse yok gibidir. Onlar hakkındaki bilgiler, çoklukla halk hafızasında yer etmiş olan bilgilere ve sesenler etrafından oluşan efsanelere dayanmaktadır. Başkurt sesenleri arasında Yeransa sasan, Kobağış, Karas, Mamüt sasan, Bayık, İsmöhammat Mırzakayev, Gabit sasan, Hamit sasan, Sabiryan Mōhammatkolov, Tahir, Hayrulla İsmurzin gibi sesenleri saymak mümkündür. Aşağıda, bu sesenlerin bazıları hakkında çoğu halk hafızası ve rivayetlerden kaynaklanan bilgiler verilmektedir.

Kobağış Sesen: Kobağış sesenin hangi yılda doğduğu ve hayatı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat, bazı Kazak ve Başkurt kaynaklarına bakarak onun yaşadığı devri ve sesenlikteki ustalığı hakkında bir şeyler söylemek mümkündür. O, meşhur Kazak akını Beysembay akınıyla aynı dönemde yaşamış ve onunla aytısa düşmüştür.

Muhammedşa Buranğolov, Kobağış hakkında halk arasında yayılmış olan efsaneden yola çıkarak onun Altın Ordu devrinin bitmeye ve Rus hakimiyetinin yerleşmeye başladığı dönemlerde (XV. asrın sonlarıyla XVI. asrın başları) yaşadığını tahmin etmektedir. Sesen, başta Kazak akını Beysembay olmak üzere pek çok sesenle alışmıştır. Kobağış sesenin Akmirza sesenle olan atışması, "Akmirza Şaşan Menan Kobağış Sasan Ayteşa" adıyla "Başkurt Halık İcadı" adlı eserin birinci cildinde 1954 yılında yayımlanmıştır⁶². Aşağıda, Kobağış sesenin Akmirza sesenle yaptığı atışmadan bir bölüm verilmiştir:

Yabalaktay zur hanğa,
Yönday osor yuk danga
İlen koştay baylagan,
Totop hanğa hıyłağan-
İlendage bey bulha,

Tönday ilde kaplağan,
Tirbatep ilde yoklatkan,
Ant itep hanğa birelğan,
Tele yanday kirelğan
Akmirza bulmay, kem bulhın, av,
Akmirza bulmay, kem bulhın!⁶³

Karas Sesen: Karas sesen hakkındaki bilgiler de tıpkı Kobağış sesen de olduğu gibi, halk rivayetlerinden toplanmaktadır. Günümüze kadar gelen efsanelerde onun hangi dönemde yaşadığı açık bir şekilde belirtilmemektedir. Fakat, rivayetler içinde yer alan olaylar ve kahramanlardan yola çıkarak onun hangi devirde yaşadığını yaklaşık olarak tespit etmek mümkündür. Halk arasında Karas sesen hakkında anlatılan bir rivayet vasıtasıyla onun Kobağış sesenin iki oğlundan birisi olan Kōnbağış'ın torunu olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası, Karas sesen, Kobağış sesenden sonraki üçüncü göbeği temsil etmektedir. Kobağış sesenin XV. asır sonuyla XVI. asır başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu tahminden yola çıkılacak olunursa Karas'ın da XVI-XVII. asırlar arasında yaşamış olması mümkündür.

Karas sesen, kendisi hakkında anlatılan rivayetlerde hem sesen hem de bahadır olarak tasvir edilmektedir. Onun Karahakal ayaklanmasına katıldığına dair bilgiler de bu rivayetler arasında yer almaktadır⁶⁴. Onun hayatı etrafında "Karas menan Karahakal" ve "Karas Menan Akşa" hikâyeleri teşekkül ettirilmiştir.

Yerense Sesen: Yerense sesen de diğer bazı sesenlerde olduğu gibi, sadece Başkurt Türkleri arasında meşhur değildir. O, aynı zamanda Tatar, Kazak ve Karakalpak Türkleri arasında da meşhur olan efsanevi bir sesendir⁶⁵. Yerense sesenin adı, adı geçen Türk boylan arasında Cirenşe olarak geçmektedir.

Yerense sesenin hangi tarihte yaşadığı meselesi, pek çok araştırmacıyı meşgul etmiştir. Diğer pek çok yırav ve sesende olduğu gibi, Yerense sesen hakkında da halk rivayetlerinde ve "Ural Batır" ve "Ak buzat" gibi destan metinlerinde efsanevi bilgiler bulunmaktadır. Kazak âlimi, Ahmet Baytursinov'a göre Yeren-se, 1730'lu yıllarda hüküm süren Abülhayir han döneminde yaşamış tarihî bir şahsiyettir. Baytursinov, sesenin Yayık boylarında Başkurtlarla Kazakların sınırdış olarak yaşadıkları yaylalarda doğmuş olduğunu söylemektedir⁶⁶. "Banda-bika menan Yeransa Sasan" adlı Başkurt rivayetinde Yerense'nin mezarının Başkurdistan'ın doğusunda Ürgen sırtında olduğu söylenmektedir⁶⁷. Halk arasında, "Yeransa Sasanden Abelhayer Hanğa Ayt Kane" adını taşıyan bir rivayet çok yaygındır⁶⁸.

62 Kobağış sasan için bk: Buranğolov, 39-46; Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 314-317; Başkurt Halık İcadı-Epos, 3. c., 12.

63 Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 316.

64 Karas sesen ve hakkındaki rivayetler için bk: Buranğolov, 46-52; Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 318-321; Başkurt Halık İcadı-Epos, 3. c., 12.

65 Yerense için bk: Buranğolov, 52-59; Başkurt Azabiyate Tarihi, 1. c., 321-322.

66 Ahmet Baytursinov, Kazak Tili hem Akında, Orenburg 1908, 20.

67 Başkurt Halık İcadı-Rivayattar, Legendalar, Öfö 1980, 163-165.

Mahmut Sesen: Folklor materyalleri ve hakkındaki efsane ya da rivayetlere göre, Mahmut sesen, XVIII. asırda, yani, Karahakal ile Batırşa isyanları zamanında yaşamış bir sesendir. Onun Uçalı ilçesinin Aveşkül ve Yavkül avılla-rında yaşadığı tahmin edilmektedir. Sesen hakkında günümüze kadar pek çok rivayet gelmiştir. O, iyi bir kuraycı ve masalcı olarak da bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre, Karahakal ve Batırşa ayaklanmalarına katılmıştır. "Yayavle Mahmüt" adlı halk yırı onun hatırasını saklamaktadır⁶⁹. O, şiirlerinde sözü doğrudan, gerçek anlamıyla söylememiş, kinayeli bir üslubu benimsemiştir. Mahmut sesen, sadece irticalen şiir söylememiş, aynı zamanda Anadolu sahası aşıklarında olduğu gibi, diğer yırav ve sesenlerin şiirlerini de halk arasında yaymıştır. Çok iyi bir usta malı söyleyicisi olarak da tanınmıştır. Bayık sesenin çıkardığı "Ural" yırını, halk arasında daha popüler bir hale getirmiştir. Mahmut'un kendisine ait pek çok şiiri halk arasında yayılmış ve rağbet görmüştür. Aşağıda, Mahmut sesenin halk arasında daha popüler hale getirdiği "Ural" yırından iki dörtlük verilmiştir:

Ural davına Ural tip kem aytmay,
Monkayzarğa tulğan buykayın.
Yannattarzan artık, ay, üz kayen,
Hur kızınan artık kızkayın.

Kügarepkay yatkan Ural tavı Atay-olatayzarzın
töyage. Uralkayın haklap yavğa sapkan Batırzarzın yata
la höyage...⁷⁰

Bayık (Bayık-Ayzar) Sesen: XVIII. asırda yaşamış olan Başkurt sesenle-rinden birisi de Bayık sesendir. Bayık sesen, Zlatoust öyezi, Mirzalar volosu, Mahmut avılında 1700'lü yılların başında Baynazar tarhan ailesinde dünyaya gelmiştir⁷¹. Folklor materyallerine göre, o, XVIII. asır sonlarıyla XIX. asırbaşlarında Pugaçev isyanı ile Napolyon savaşları sırasında yaşamıştır. 1922 yılında yetmiş iki yaşında ölen Baymak rayonu, İzris avılında yaşamış olan Gabit se-senin söylediğine göre Bayık, Salavat'ın babası Yulay, onun babası Aznalı ile birlikte Ay boyunu yöneten Baynazar tarhanın oğludur⁷².

Bayık'ın sesenliği hakkındaki bilgiler de yine Gabit sesenin Bayık hakkındaki verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bayık sesen, Kazak bozkırlarında dolaştığı sıralarda Bukar gibi meşhur Kazak akınlarıyla atışmaya durur.

Bayık'ın Sa-lavat batıra düşmana karşı ayaklanmayı tavsiye ettiği kobayın da son derece meşhurdur. Bayık sesenin doğduğu avılı olan Mahmut'tan tespit edilen materyallerde, sesen çok bilgili, güçlü ve avcı bir kişi olarak tanıtılmaktadır. Meclislerde, toylarda güreşir, yırlar, ok atma yarışlarına katılır. Çıkardığı yırları halen halk arasında sevilerek dinlenmektedir.

Aşağıda verilen şiir, onun yırlarına bir örneği oluşturmaktadır:

Yürüzankay aş a uktar attım,
Bılbıl tigan košto uyattım.
Al bulmaha, göldar za bulır,
Balki, rahat köndar za bulır.
Hezzen ösön gena yandar attım,
Bulmam la osor kanatım.
Al bulmaha, göldar ze bulır,
Alda rahat köndar za bulır.

Yeget kena bulhan, bik yeget bul,
Kömöş kuyzır kayış yüganga.
Yeget kena bulıp buyğa yetkas,
Koyaş bulıp yayel yihanğa⁷³.

Salavat Batır: Meşhur Başkurt batın Salavat Yulay, sadece 1773-1775 yıllarındaki meşhur savaşlardaki bahadırlığıyla değil, aynı zamanda sesenliğiyle de halk arasında ün kazanmıştır⁷⁴. A. Usmanov, Salavat batır hakkında hazırlamış olduğu çalışmasında, Salavat'ın yırlaması neticesinde insanların büyük bir coşkuyla savaşa yürüdüklerini, yaralıların acılarını hissetmediklerini, savaşçıların savaştan ve ölümden korkmadıklarını, ölümlerinde de şatlıkla öldüklerini yazmaktadır⁷⁵. Salavat'ın sesenliği hakkında Usmanov'un aktardığı bu satırlar, Salavat'ın tıpkı yırav ya da ozanlar gibi savaşçılara savaşa ruhuyla cesaret aşıladığı görülmektedir.

Salavat, 1755 yılında (Bazı kaynaklara göre 1754) Yulay Aznalın adlı bir ailede dünyaya gelmiştir. Halk arasında Salavat'ın büyümesi, bahadırlığı ve sesenliği hakkında pek çok rivayet meydana gelmiştir. O, gençliğinde yarışlara katılmış, meclis ve toylarda yırlar, destanlar dinlemiştir. Girdiği güreş müsabakalarında her zaman üstün gelen Salavat, masal ve yır dinleyebilmek için de masalcı ve yırırcıların evlerinde sık sık konaklamıştır. On beş yaşlarındayken bir ayıyla girdiği mücadelede iki ön dişini kırdırılmış ve bu sebeple de kuray çalmayı öğrenememiştir⁷⁶. Daha çocukluk çağında

68 Rivayet için bk: Buranğolov, 53-59.

69 Sesen için bk: Buranğolov, 60-65; Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 12-13.

70 Buranğolov, 65.

71 Sesen hakkında bk: Buranğolov, 65-76; Başkört Azabiyate Tarihi, 1. c., 322-326; Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 13.

72 Buranğolov, 66; Başkört Azabiyate Tarihi, 1. c., 322-323.

73 age, 326.

74 Salavat hatırın sesenliği için bk: Buranğolov, 77-84; Başkört Azabiyate Tarihi, 1. c., 327.

75 A. Usmanov, Salavat Batır, Öfö 1945, 18.

76 Buranğolov, 78.

nişanlanan Salavat, genç yaşta dul kalan yengesiyle evlendirildiği için sözlüsüyle evlenememiştir. Salavat'ın evle-nemediği kız, zamanla bir yırsı ve kuraycı olarak tanınır ve Salavat, onunla irtibata geçer. Salavat ile Züleyha adlı bu kızın karşılıklı deyişmeleri söz konusudur. Salavat, Züleyha'yı alıp obasına döner ve ölene dek de sever.

Salavat batır sadece batırlığı ve sesenliği ile ün kazanmamış, aynı zamanda söylediği yırlarla kendisinden sonra gelen sesen ve yırsıları da etkilemiştir.

Aşağıda, Salavat'ın bir savaş sırasında yaralandığında söylediği yırına yer verilmiştir:

Havalarza oskan, ay, hağılbay
Kıyalap ta osa, koş kürha.
Yav zarınan kalğan batır yeget
Kıvana ikan töş kürha.

Eyarze la yılki arahında
Höyöp mengan atım bürta ine.
Doşman yavzarma, ay, sapkanda
Kayğılarım barı böta ine.

İlasın da osa, küste koya,
Kanattarı talğas, ber töşa.
İlasındar kevek bartırzar za
Ber töşmaha, attan ber töşa⁷⁷.

Buranbay Sesen: Başkurtlar arasında "Yalan Yarkay", "Hır", "Taftılav", "Hacğali", "İrkutskiy", "Bözra tal", "Sâlimakay", "Şahibarak" ve "Ak Yavırın Sal Börköt" gibi yırların şairi olarak bilinen Buranbay sesen, sadece iyi bir sesen ve kuraysı değil, aynı zamanda halkı, kendisine zulmedenlere karşı isyana da sevk etmiş birisidir⁷⁸.

Aşağıda, Buranbay sesenin çıkardığı "Bözra tal" adlı yırından bir bölüm yer almaktadır:

Kir attar za menep, ildar gizep,
Tağı kayttım, tuvğan ilem, tip.
Bözra tal!
Min meskende kızğamp, kuyımna al.
İldan gena azğan mine la kızğan,
Kolas yayep alsı, "balam", tip,
Bözra tal!
Min meskende kızğanıp kuy(ı)nıña al!

Ay-hay za gına timay, köyzar kilmay,

Yafa kurmay irzar ir bulmay.

Bözra tal!

Bezzarzarze kürep, tav gibrat al..⁷⁹

İşmuhammet Mırzakayev Sesen: Halk destanlarını gelecek nesillere aktarmada büyük rol oynayan eski Tam'yan-Katay kantonu Tilev ilçesi (Şimdiki Ab-yalil ilçesi) Yamı Balapan avında 1871 yılında doğan İşmuhammet Mırzakayev (1878 yılında doksan yedi yaşında ölmüştür.), usta bir sesen olmakla birlikte pek çok sesenin eserine eklemeler yapmıştır⁸⁰. O, daha genç yaşında kuraycı ve yırcı olarak tanınmıştır. Kuraycı ve yırcılığının yanında kobayırlar da çıkarmış bir sesendir. İşmuhammet sesen, Başkurt folklor materyallerinin çok iyi bir taşıyıcısı ve ileticisi olmuştur. "Ural Batır" destanını terennüm eden Gabit sesen (1856-1921) de sesenliği İşmuhammet'ten öğrenmiş, onun repertuarını benimseyip sahiplenmiştir. İşmuhammet sesen, kendisinden sonra hemen bütün ku-raysılar tarafından da terennüm edilen "Sandı uzak", "Ayüka", "Nurkay haptan", "Yultıy karak", "Malbay", "Büzekayev kanton" küyleriyle yırlarının da sahibidir. O, ayrıca tarihî dokümanları da toplayıp saklamıştır. Aşağıda onun Bayazitlara söylediği yır verilmiştir:

Uralkayım, hine, ay, uylaham,
Kin uyıma hıymay buykayım.
Kayaların aşıp, ay, buylaham,
Kuz yaşeme akkan hıvkayın?

Kolak halham, hayray koşkayzarım, Ahin mikan-ayıra almayım. Saskalaren yapkan öskayzaren, Höygan saskan taba almayım⁸¹.

Gabit Sesen: Eski İkinci Böryan volosu İrimbur öyezi, şimdiki Baymak ilçesi İzris avında 1850 yılında dünyaya gelen Gabit şaşan, 1921 yılında altmış beş yaşında ölmüştür⁸². Kuraycı, yırcı ve sesen olan Gabit, hangi kuyu söylese efsanesini de anlatan, kuyun bütün varyantlarını, varyantların hangi uruğa ait olduğunu söyleyerek çalan bir sanatkardır. Grabit sesen, terennüm ettiği küy, efsane ve destanları İşmuhammet sesenden öğrendiğini söylemiştir. Sesen, İş-muhammet seseni kendi ustası saymaktadır.

"Ural Batır", "İzel menan Yayık", "Ak buzat", "Harı Mulla", "Küsakbey", "Tam'yan", "Batırşa", "Karahakal", "Salavat" gibi pek çok destanı, efsaneyi ve yırı terennüm eden Gabit sesen, destan icrası sırasında tıpkı Kırgız Manasçıları ve Hakas haycıları gibi davranmakta, destan kahramanı ile birlikte atlanıp düşmana saldırmakta, onlarla birlikte gülüp ağlamaktadır. Gabit sesen, katıldığı

77 age, 83.

78 Buranbay hakkında bk: Buranğolov, 84-98

79 age, 89.

80 Sesen için bk: Buranğolov, 98-100; Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., 13.

81 Buranğolov, 100.

82 ay.

pek çok yarışmada birinciliği kazanmıştır. O, devrim öncesi Başkurt sözlü geleneğini Sovyet dönemine taşıyan belli başlı sesenlerdendir.

Meşhur Başkurt âlimi Muhammetşa Buranğolov, sesenle pek çok kereler birlikte olmuş, onunla uzun süren sohbetler yapmıştır. O, Gabit sesen hakkındaki intibalarını, sesenler konusunda sık sık faydalandığımız "Sasan Amanatı" adı eserinde aktarmıştır⁸³.

XIX. asırdan itibaren sesenlik sanatı gerilemeye ve eski epik forma ve gelenekler yeni hayatın taleplerine cevap verememeye, yeni konuları yansıtamama-ya başlar. Yeni hayat şartlarında sesenler, büyük oranda sadece eskiden miras kalan eserleri icra eden ve saklayan

sanatkarlar haline dönüşürler. Başkurt se-senleri arasında, Hamit (Baymak ilçesi), Sabiryân Mõhammatkolov, Tahir ve Hayrulla İşmurzin (Bõryân ilçesi) gibi XX. asır sesenlerini de zikretmek gerekmektedir. Adı geçen sesenlerin aynı zamanda iyi bir kuraysı oldukları da bilinmektedir.

Başkurt sesenleri elbette bu kadar değildir. Biz burada daha ziyade ünlü sesenleri vermeye çalıştık. Hem bizim adlarını verdiğimiz sesenler hakkında daha geniş bilgi sahibi olmak, hem de diğer sesenleri tanımak için M. Buranğolav'ın henüz yayımlanmamış eseri olan "Başkort Halk Poeziyahı" (İlimler Akademisi Arşivi F.3.öp. 12/445) adlı çalışmasına bakılabilir.

Kaynakça

- AÇA, Mehmet, "Türk Destanlarındaki Aşerme (Yerikleme) Motifinin Destan Kahramanları Üzerindeki Etkisi ve Hayvan Ata (Ecdat) İncancıyla Olan Bağlantısı", Milli Folklor, 5 (34), Yaz 1997, 78-81.

-Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, 3 c, Konya 1998 (Yayımlanmamış doktora tezi.).

Adji Murad. Polin Polovetskogo Polya: İz Rodoslovnoy Kumkov, Karaçayevtsev, Balkartsev. ...M.TOO "Pik-Kontekt", 1994.

Altay Baatırlar, 2. c., Gorno-Altaysk 1959.

"Ak buzat", Oktyabr', 5, 1940, 48-53.

ARAT, Reşit Rahmeti, Güney Sibirya Türkçesi Metinleri (haz. Osman Fikri Sert-kaya), Ankara 1994.

ATSIZ, H. Nihal, Türk Edebiyatı Tarihi, 2. b., İstanbul 1992.

BANG, V.-R. Rahmeti Arat, Uygurca Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936.

Başkiriya v Russkoy Literaturë, 1. c., Öfö 1961.

Başkirkaya Folkloristika: Bibliografikeskij Ukazatel', Ufa 1993 (Derleyen ve açıklamaları yazan S. A. Galin'dir.).

Başkört Azabiyate Tarihi, 1. c., Öfö 1990.

Başkört Haka İjadı: Yırzar,....kit./Toz. Baş huz yazısı, anlatmak bir. Salavat Galin-Öfö:BKN, 1974.

Başkört Halık İcadı-Epos, 1. c., Öfö 1972.

Başkört Halık İcadı-Epos, 3. c., Öfö 1988.

Başkört Halık İcadı-Epos, İkense Kitap, Öfö 1973;

Başkört Halık İcadı-Epos, Ösönsö Kitap, Öfö 1974.

Başkört Hahk İcadı, 1. c., Öfö 1954 (Düzenleyen ve girişi yazan A. İ. Harisov); 2. c., Öfö 1956; 3. c., Öfö 1959 (Bu cildin giriş ve izahlarını yazan A. Kirayev'dir.).

Başkört Hahk İcadı-Rivayattar, Legendalar, Öfö 1980.

Başkörtostan: Kratkaya Entsiklopediya - Ufa: Başkirkaya Entsiklopedia. 1996.

Batırlar Cırı, 2. c., Almalı 1961.

Batırlar Cırı, 4. c., Almalı 1989.

BAYSKLAN, S. M., Poetika Tuvinskogo Geroičeskogo Eposa, Kızıl 1987.

BAYTURSİNOV, Ahmel, Kazak Tili hem Akındar, Orenburg 1908.

BESSENOV, A. G., Başkirkiye Narodniye Skazki, Ufa 1941.

BEHTİYAROV, M., "Halık Azabiyaten Yıyısılarğa", Başkörtoslan Habarlare, 8, 1921.

Bikbulatov N.V. Başkırı: Kratkiy Etnoistoričeskij Spravočnik.-Ufa:İzd.vo UNTs.RAN, 1995.

BORATAV, Pertev Naili, Köroğlu Deslanı, 2. b., İstanbul 1984.

-"Türklerde Hızır", İslam Ansiklopedisi, V/I. c., İstanbul 1993, 462-471.

BURANĞOLOV, Mõhammalşa, Sasan Amanalı, Öfö 1995.

DEVLETSİN, Ğ., "Masem Han", Başkört Aymağı, 7, 1929, 7-88.

DAL', V. İ., "Başkirkaya Rusalka". Moskviyanın, 1, 1843, 97-119.

DUYMAZ, Ali, Bir Destan Kahramanı Salur Kazan, İstanbul 1997.

ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı-I, 2. b., Ankara 1989.

ERGUN, Metin, "Karakalpak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Üzerinde Araştırmalar-1", Türk Kültürü, 397, Mayıs 1996, 275-289.

Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manas, Konya 1997.

Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, 2. c., Ankara 1997.

ERGUN, Metin-Gaynislam İbrahimov, Başkört Halk Destanı Ural Batır, Ankara 1996.

Galın S.A. Başkört Folklorı: Yuğarı Ukiv Yorttarı, Peduçilişçe Studinttarı Ham Urfa Maktap Ukıvısları ösön kul-lanma-Öfö, 1999.

GALLAMOV, S. A., "Çungur (Sümar-Şümar)", Şonkar, 6, 1995, 11-39. GÖKYAY, Orhan Saik, Dedem Kokudun Kitabı, İstanbul 1973.

Göroğlı, Türkmen Gahrımançılık Eposı, Aşgabat 1990.

GREBİEV, L. V., Tuvinskiy Geroičeskij Epos, Moskva 1960.

GALİN, Salavat, Bõryân İnyıları, Öfö 1991.

-Tarih ham Halık Poeziyahı, Öfö 1996.

Hamidullin Salavat. Plemena Kay i Ungut: İstoni Rasse- leniya// Vatandaş - 1999,-No:6-S.114-121.

83 Ural Batır destanı, 1910 yılında İrımbur (Orenburg) vilayeti' İtkul ilçesi İdris köyünden Ğabit sesen'den ve BeJekey İtkül köyünden Hamit sesenden folklor derleyicisi Muhammetşa Buranğolov (1888-1966) tarafından derlenmiştir. Buranğolov'un derlediği metin, Başkurdistan İlimler Akademisi Arşivinde F. 3.öp. 12/233 numarada kayıtlıdır. Destanı yazıya aktarılan Muhammetşa Buranğolov, dil özelliklerini mümkün olduğunca korumaya çalışmıştır.

- Ural Batır destanı ilk olarak Ehnef Harisov ile Bayezit Bikbay tarafından neşre hazırlanmış ve 1968 yılında "Ağzıl" dergisinin 8. sayısında yayımlanmıştır.

- HÖSAYENOV, G. B., "Başkort-Uğız Epik Traditsiyaları ham Korkot Ata Kitabı", Başkort Azabiyatı Tarihi, 1. c., Öfö 1990, 63-78. "İzevkay Menan Morazım" Oktyabr, 6-8, 1940.
- İNAN, Abdülkadir, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", Makaleler ve İncelemeler 2, Ankara 1991, 253-259.
- Tarihte ve Bugün Şamanizm, 3. b., Ankara 1986.
- İZELBAYEV, Miras, "Kuziykürpaste Kem Yazğan?", Ağjzel, 1, Öfö 1991, 164-169.
- JİRMUNSKİY, V. M., Tyurkskiy Geroičeskiy Epos, M.-L. 1974.
- Kazak Baksı-Balgerleri, Almatı 1993.
- Kazak Halik Edebiyeti-Ertegiiler, 1. c., Almatı 1988.
- Kazak Halik Edebiyeti-Ertegiiler, 4. c., Almatı 1989.
- KIDIRBAEVA, Burul-Abdikirim Muratov, "Alplara Mahsus Evlilik" (akt. Mehmet Aça), Millî Folklor, 5 (37), 78-84.
- Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmacılık Tarihinin Oçerki, Frunze 1973.
- Kirey Mergen. Başkort Halık İjadı. Öfö: BDU naşr., 1981.
- KOTOV, V. G., "Dva Mira Yujnouralskogo Eposa", Rossiya i Vostok, Çelya-binsk 1995, 28-29.
- "Mifologičeskaya Stratigrafiya Eposa Ural Batır", Tez. H Zapadno-Sibirskogo Arh. Etnogr. Soveşçaniya, Tomsk 1995, 92-94.
- "Ural Batır Eposının Mifologik Stratigrafiyahı", Şonkar, 2, 1996, 137-140.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1991.
- Kuz-Kurpyaç, Başkirkaya Povest, Pisennaya na Başkirkom Yazıke Odnim Ku-rayçem i Perevedennaya na Rossiyskiy v Dolinah Gör Rifeyskih, 1809 goda, Kazan 1812.
- Kuzeyev R.G. Proishojdeniye Başkirkoskogo Naroda: M.:Navka, 1994.
- LEPEHİN, İ. İ., Drevniye Zapiski Puteşestviya Po Raznim Provintsiyam Rossiys-kogo Gosudarstva v 1770 g., ç. 2, Sempetersburg 1802.
- MACİTOV, N. A., "O Rannih Etapah Etnogeneza Başkir", Vostokovedeniye v Başkortostane: İstoriya, Kultura, 2. t., Ufa 1992.
- MACİTOV, N. A.-A. N. Sultanova, İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen, Ufa 1994.
- MAKSETOV, Kabil, "Soppaslı Sıpıra Cırav", Amudariya, 2, 1971.
- Karakalpak Cırav Baksıları, Nökis 1983.
- MAMBETOV, K., Eyyemgi Karakalpak Edebiyeti, Nökis 1976.
- MARGÜLAN, Elkey, Ecelgi Cır Anızdar, Almatı 1985.
- Mambatov M.A. XVIII Bıvatta Başkort Folklorın Yıyiv Ham Öyranev Eşendage Tavge Azımdar/Azabiyat, Folklor, Azabi Miras-Öfö, 1976. 111-143.söb.
- MİRAS, S., "Başkort Beyzare ham Handarı Mizge-lendage Matur Azabiyattan Ürnaktar", Sasan, 11-12, 1928, 10-12.
- MİRBADALEVA, A. S.-M. M. Sağıtov-A. İ. Harisov, Başkirkoskiy Narodniy Epos, Moskva 1997.
- Narodniy Epos Kuziy-Kürpes i Mayan-Hüiv, Materialah Nauçnoy Sessii, Ufa 1963.
- NAVŞİRVAN, A. Z., "Halık Azabiyate Materialdar Yıy-nav Turahında", Baş-kort Aymağı, 4, 1927, 51-63.
- Nol'de B.E. Usmireniye Başkir// Vatandaş - 2000-No:2-S.91-120.
- OCAK, Ahmet Yaşar, İslam-Türk İnançlarda Hızır Yahut Hızır İlyas Kültü, Ankara 1985.
- ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi-1, Ankara 1989.
- Türk Mitolojisi-2, Ankara 1995.
- Özbek Halk İcadi-Dastanlar, Taşkent 1974.
- PARSAMOV, S. S., "K voprosu ob Otrajenii Mifologičeskih Vozzreniy v Başkirkos-kom Narodnom Epose Ural Batır", Folklor Narodov RSFSR, Ufa 1982, 25-33.
- PETROŞYAN, A. A., İstoriya Naroda i Yego Epos, Moskva 1982.
- POTANIN, G. İ., "Doç' Morya v Stepnom Epose", Etnograficeskoe Obozreniye, 1-4, 1892, 38-69.
- PUHOV, İ. V., "Altayskiy Norodniy Geroičeskiy Epos", Maaday Kara-Altayskiy Geroičeskiy Epos, Moskva 1973, 8-60.
- "Karahakal Menan Kara At" Köyönön Tarihe ham Yırzarı", Oktyabr, 8-9, 1939, 79-82.
- Kuziykürpas, Başkort Halık Hikayahe, Öfö 1961.
- RECEPOV, R. F., "Başkort Eposınınm Geneziş Masalaha-hena Karata", Tuvğan Tel ham Azabiyat: Tezistar, Öfö 1994, 76-80.
- ROUH, Jean Poul, Türklerin ve Moğolların Dini, (çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.
- SABİTOV, İ., "İnakomislyaşçiy İatorik Salavat Gallyamov", Veçernyaya Ufa, 2 fevral 1996.
- SAGİTOV, M.M., "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma" (çev. Nuri Yüce), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983, Ankara 1989, 125-132.
- SEYİDOV, Mireli, Azerbaycan Halgının Soykökünü Düşünerken, Bakı 1989.
- SAGİTOV, M. M., Başkort Halık Hikayahe, Öfö 1965.
- Başkirkoskoye Narodnoye Tvorçestvo, 1. c., Öfö 1987 (Açıklamalar, N. T. Zaripov, M. M. Sağıtov ve A. M. Sölaymanov tarafından yapılmıştır).
- Boronço Başkort Kobayırzarı, Öfö 1987.
- SOLTANOV, Y., "Ural Batır Şacarahe", Ağizel, 9, 1982, 109-124; 10, 1982, 109-121; 2, 1984, 118-135; 3, 1984, 106-130.
- SUHODOL'SKİY, L., "Başkirkoskaya Legenda o Tulyake", Vestnik Russkogo Ge-ograficeskogo Obşçestva, 24 (12), 1858, 65-72.
- SUYİNŞALİEV, Ş., Stanovleniye i Razvitiye Kazahskoy Literaturı (s Rannego Perioda do Kontsa XIX veka), Avt. Dokt. Diss..., Alma-Ata 1969.
- Tatar Edebiyatı Tarihi, 1. c., Kazan 1984.
- TÜRKMEN, Fikret, Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Ankara 1974.
- Tahir ile Zühre, Ankara 1983.
- USMANOV, A., Salavat Batır, Öfö 1945.
- Uygur Helk Dastanliri, 3. c., Urumçi 1991.
- VİLDANOV, Ğ., "Başkort Akiyattarenan Beravhe", Başkort Aymağı, 3, 1927, 96-71.
- "Başkort Kaşkalan", Başkort Aymağı, 1, 1925, 78-86.
- "Kobayırzar", Başkort Aymağı, 4, 1928, 17-19.
- VALAYEV, D. J., "Moral'naya Problematika v Epose Ural Batır", Folklor Naro-dov RSFSR, Ufa 1976, 3-8.
- "Yulay Menan Salavat", Kızıl Başkortostan, 22-25 Sentyabr, 1940; 7-10 Sentyabr, 1941.